

ԱՎՆԱՐԿ ՄԸ
ՎԻՆՆԱԿԱՆ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ
ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ
ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ

899.99.092 502-39
 18-39 | Иванов И.
Григорьев Г. | Григорьев Г.
Григорьев Г. | Григорьев Г.

[illegible]

75

ԱԿՆԱՐԿ ՄԸ

ՎԻԵՆՆԱԿԱՆ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ
ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ

ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ

67 ՊԱՏԿԵՐՈՎ ԲՆԱԳՐԻ ՄԷՋ

ՎԻԵՆՆԱ
ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ
1912

6 NOV 2011

Printed in Turkey

Վ Ի Ե Ն Ն Ա Կ Ա Ն

Մ Խ Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Մ Ի Ա Բ Ա Ն Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ը

Ա Ձ Դ

Անկարի արտատպութիւն մըն է յէական «Յոշարձան գրական ժողովածոյն», որ Միաբանութեանս ի Վիեննա հաստատուելուն 100ամեայ յորելեանի առթիւ լոյս տեսաւ:

Բնագրին մէջ շատ թեթեւ փոփոխութիւն եղած է. ջանացուած է մասնաւորապէս, որ արտատպութիւնս աւելի պատկերազարդ ըլլայ, աւելի ժողովրդական նկարագրով, քան որ կը ներէր «Յոշարձան», ի ծրագիրը եւ յաւատակը:

Այս «Անարկ», ինչ մէջ կ'ուզենք մեր ուշադրութենէն վրիպած երկու էական կէտեր յիշատակել: Եւսի. մեր ջերմ շնորհակալութիւնը մատուցանել Դր. Վ. Թորգոմեանի, որ հայթայթեց մեզի «Սեւանայ Աստուածամօր նկարին», լուսանկարը: Երկրորդ. ընդարձակագոյն տեղեկութեամբ լրացնել ուզեցինք ի մասնաւորի մեր Մատենադարանին եւ «Հանդէս ամսօրեայի», զարգացման ու կատարելութեան ի սկզբանէ հետէ անխոնջ աշխատող, մեր միաբանակից Գերյ. Հ. Եղիշէ Թ. Ա. Գաֆթանեանի գրական գործունէութիւնը:

Կը յուսանք թէ մեր այս համառօտ Անկարի պիտի տայ գոհացում այն ամենուն, որոնք կը հետաքրքրուին Վիեննական Միթիթարեան Միաբանութեան գործունէութեամբ, որոնք կը փափաքին ծանօթանալ անոր սկզբնաւորութեան եւ պատմութեան: Միանգամայն վստահ ենք թէ այսուհետեւ պիտի ուղղուին այն ամէն թիւր յախապաշարմունքն ու վրիպական տեղեկութիւնները, որոնք մինչեւ վերջերս կը յաճէին հրապարակի վրայ եւ կը կրկնուէին լրագիրներու եւ գրքերու մէջ:

Մեր Անկարիլը աշխատած ենք կազմել համաձայն ամենաստոյգ աղբիւրներու. ըստ այսմ եթէ ուրիշ հրատարակութեանց մէջ սխառոյնքներ ընդհանրապէս չկան, թուականի մասին այլազգ մեկնութիւն կամ տեղեկութիւն, պէտք է ուղղել զանոնք Անկարիիս համեմատ:

Կը փափաքէինք որ այսու լաւ եւս ծանօթանար Ազգը Վիեննական Միթիթարեանց պատմութեան եւ գործունէութեան, եւ այսուհետեւ աւելի սերտ ըլլային սէրն եւ յարաբերութիւնը երկակողմանի:

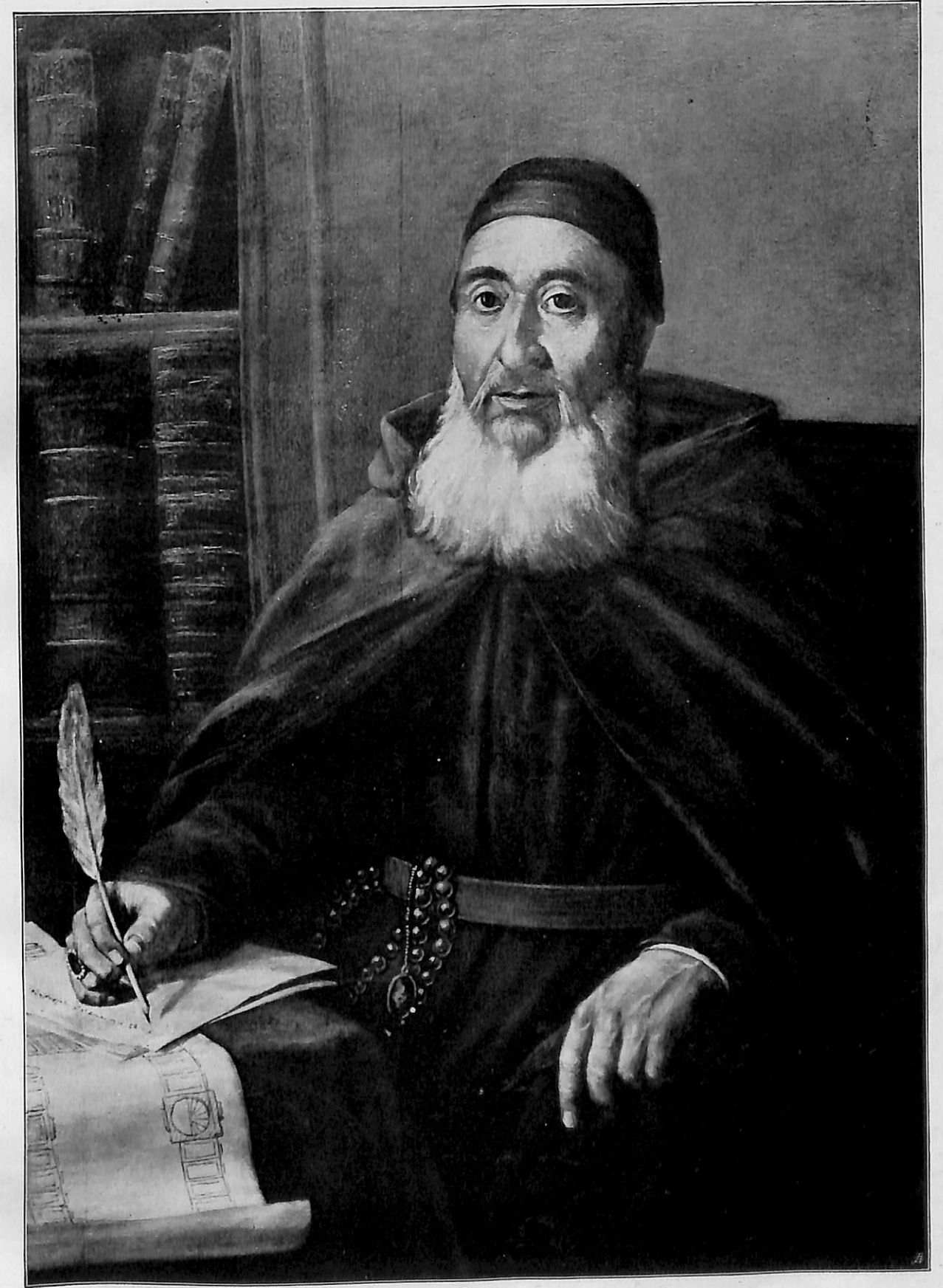
Ամենայն ինչ ի փառս միոյն Աստուծոյ:

Վիեննա, 7 Մարտ 1912:

Հ. Ե. ԱՅԻՆԵԱՆ

502
39

ՄԽԻԹԱՐ ԱՅԱՅԱՅԻ

Այս երկարամյանակեայ ուղեւորութեան առթիւ կը մտնէ ի մերձուստ յարաբերութեան մէջ լատին եկեղեցականաց՝ մասնաւորապէս Յիսուսեան կրօնաւորաց հետ, որոնք կը ծանօթացընեն իրեն Նւրուպան եւ Կաթողիկէ հաւաքը. ուսկից Միսիթար կը յղանայ նոր միտք մը՝ անցնիլ Նւրուպա: Բայց կը կասեցընեն իւր քայլերն անյա-

ԱՍՏՈՒԱԾԱՄՕՐ ՆԿԱՐԸ Ի ՍԵՐԱՆ

ջող պարագաներ, եւ նա ինք զինքը կրկին Սերաստիա կը գտնէ, ուր Ս. Խաչ վանքը կը ձեռնադրուի տեղւոյն Կարապետ եպիսկոպոսէն քահանայ (17 Մայ. 1696) եւ քիչ ետքը կ'ընդունի վարդապետութեան աստիճանը:

Այնուհետեւ կը սկսի քարոզիլ ուղղափառ հաւաքը եւ դասախօսել տեղական դպրոցներու մէջ: Այսպէսով կ'ամփոփէ շուրջը համակիրներ, որոնցմէ ոմանք կը հետեւին իսկ իր քայլերուն: Այս պարագան կը ծնանի իր մէջ գեղեցիկ խոր-

հուրդ մը՝ բանալ հայ հողին վրայ վանք մը, եւ հաւաքական ուժով վաստակիլ ազգին լուսաւորութեան համար: Բայց առ այս ոչ միայն չի գտնել իրեն ո եւ է աջակցութիւն, այլ եւ կը տեսնէ առջեւ բազմաթիւ խոչընդոտներ:

1700—1701 ի Կ. Պոլիս սաստիկ հալածանք յարուցուած էր կաթողիկէ հայերու դէմ՝ Նփրեմ Ղափանցի եւ Աւետիք Նւղոկիացի պատրիարքներէն: Միսիթար, որ նոյն ժամանակները իւր ծրագրին յաջողութեան համար Կ. Պոլիս եկած էր ձեռնադրուելու, կրկին յուսալաւ կը տեսնէ ինք զինք, բայց չի հրաժարիլ իւր առաջադրածէն: Յետ այլ եւ այլ փորձերու՝ կ'որոշէ եւրոպական հողն վրայ իրադրուել զայն, ուր ապահովութեան մէջ կարելի ըլլայ պատրաստել մշակներ հայրենի անմշակ հողին համար:

Այս ծրագիրը կը յայտնէ իւր աշակերտաց ժողովոյն մէջ, որոնց թիւը տասնի հասած էր արդէն: Ամէնուն միաձայն հաւանութեամբ յարմարագոյն վայր կը յայտարարուի Մորէայի Մեթոն քաղաքը, որ նոյն առեւ Վենետիկան իշխանութեան ներքեւ կը գտնուէր: Մի եւ նոյն ժամանակ բոլոր ներկաները միաբան կ'ուխտեն նուիրուիլ ամբողջապէս Աստուծոյ ծառայութեան եւ Աստուծամօր յարգութեան՝ կրօնաւորական երեք ուխտերով, կրելով իրենց անուան կից տիտղոս՝ «Որդեգիր Կուսի, Վարդապետ Ապաշխարութեան», որ այնուհետեւ նորահաստատ Միաբանութեան կնքոյն նշանաբանը կ'ըլլայ:

Այս եղանակաւ կ'ըլլայ Միսիթարեան Միաբանութեան սկզբնաւորութիւնն ի Կ. Պոլիս, 8 Սեպտեմբեր 1701, Ս. Աստուածածնի ծննդեան տօնին: Այս օրն ի յիշատակ անմոռաց, մինչեւ ցայսօր միշտ փառաւորութեամբ տօնած է Միաբանութիւնը՝ ի Վենետիկ եւ ի Վիեննա:

Քիչ ետքը կը փոխադրուի Միաբանութիւնը Մորէա, ուր Մեթոնի մէջ կը հիմնուի վանք մը (1706) եւ եկեղեցի մը Ս. Անտոնի նուիրուած: Ապա Կղեմէս ԺԱ Բահանայապետի առաջարկութեամբ Միսիթար իր հիմնարկութեան կ'ընտրէ Ս. Բեռնարդիտոսի կանոնները:

Բայց կարճատեւ կ'ըլլայ նորահաստատ հիմնարկութեանս գոյութիւնն ի Մեթոն: 1715ին Տաճկաց եւ Վենետացւոց միջեւ ծագած պատերազմին հետեւութեամբ կը ստիպուի Միսիթար թողուլ նորակառոյց շէնքը եւ իրեն ապաւէն փնտռել Դոժերու վքաւքը:

Յետ երկար աշխատութեանց՝ կը յաջողի Միսիթարայ 1717 Սեպտ. 8ին Վենետիկի մերձակայ Սուրբ Ղազար կղզեակն ընդունիլ ի բնակութիւն: Հոն վաղուց լքեալ հիւանդանոցի մ'աւերակներու վրայ կը կանգնէ վանք մը եւ եկեղեցի, որ մինչեւ օրս կը պահպանէ իւր գոյութիւնը:

Հոս կ'ամփոփէ Միսիթար իւր բոլոր աշակերտները, որոնք զինքը ցկեանս Աթոս հայր կ'ընտրեն իրենց: Այս պաշտօնը կը վարէ Միսիթար զրեթէ 30 տարի մեծ աշաւըրձութեամբ եւ անխնջ գործունէութեամբ: 1749 Ապր. 27ին կ'աւանդէ ի Տէր իւր մեծանձն ողին, թողով Միաբանութեան 41 ուխտեալ քահանայ, 13 աշխատաւոր եղբայր եւ իւր անմահ արդիւնքը:

Միսիթարայ մահունէ տարի մ'ետքը ընդհանուր Ժողովով (6 Ապր. 1750) կ'ընտրուի Միաբանութեան ընդհ. Աբբայ՝ Հ. Ստեփանոս Վ. Մելքոնեան:

Մեկքոնեան իր ընտրութենէն քիչ ետքը ձեռնամուխ կ'ըլլայ երանաշնորհ Հիմնադրին սահմանած կարգերը փոփոխել. սակայն իւր այս նորաձեւութիւններով յառաջ կը բերէ երկցազոյն միանձանց մէջ դժգոհութիւն: Եօթը տարի կը հետապնդէ ի զուր իւր կազմած Սահմանադրութիւնը Հռոմ հաստատել տալ, մինչեւ որ օր աւուր ածող դժգոհութիւնը կը ստիպէ միաբանները՝ ընդհանուր ժողով մը գումարել: 1772 Մայիս 25ին կը բացուի ժողովը. ուր կը հրաւիրուի նաեւ Աբբասայրը (տակաւին չհաստատուած Հռոմէն) եւ կը խնդրուի վերահաստատութիւն եւ պահպանութիւն հին սահմանադրութեան. բայց որովհետեւ կարելի չ'ըլլար համաձայնութիւն մը գոյացընել, Մեկքոնեան վար կ'առնուի եւ կ'որոշուի նոր Աբբայի ընտրութեան ձեռնարկել. բայց դեռ նոր նիստը չբացուած՝ Մեկքոնեան կը դիմէ արտաքին ուժի եւ քաղաքին Արքեպիսկոպոսի միջամտութեան. կը փորձէ ղենուորական զօրութեամբ ստիպել իւր հպատակներն ի հնազանդութիւն իւր կամաց:

Երկու Մարաններ — Հ. Աստուածատուր Վ. Բաբիկեան եւ Հ. Մինաս Վ. Գասպարեան — որոնք ժողովոյն որոշմանց վրայ հաստատուն կը մնան, ղենուորական ուղեկից գնդով արտասահման կը հանուին: Ասոնք կը յաջողին Տրիեստ ցամաք ելլել: Սակայն ի Ս. Ղազար այսու խաղաղութիւնը չի վերահաստատուիր. երկու միաբաններու կրած անցքը տեսնելով Միսիթարայ դեռ կենդանի աշակերտներն եւ ուրիշ միաբաններ, ինքնակամ կը հետեւին աքսորեալներուն՝ Կ. Պոլիս երթալու պատրուակաւ ի Տրիեստ ցամաք ելլելով:

1773 Մայիս 19ին կը հաւաքուին ի մի, երբ կը յիշեն երկցազոյններէն ոմանք թէ Միսիթարայ ծրագրին մէջ կար Տրիեստ վանատուն մը բանալ, եւ կ'որոշեն միաբան այս միտքը իրագործել: Առ այս նաեւ Տրիեստի եպիսկոպոսն եւ քաղաքապետութիւնը կը շնորհեն իրենց ամէն զիւրութիւն:

Երբ այս ամէն անցքերու համբաւն կը լսեն առաքելութեան մէջ գտնուող միաբանները, Պոլիս հաստատուած չորս ծերագոյն միաբաններու առաջնորդութեամբ **իրենք զիրենք կը հրատարակեն Տրիեստեանց համակարծիք եւ անդամ նոյն վանատան.** այսպէս իրենց հետ կը միաբանի Եղիսարեթուպոլսոյ (Պաշտպան) **ամբողջ** առաքելութիւնը: Ասով Տրիեստեան միաբանից թիւը կ'աճի 19 քահանայի, իսկ Վենետիկի տան անդամ կը մնան 10 տեղական, եւ 3 Արեւելք գտնուող քահանաներ՝ ընդ ամէնը 13:

Տրիեստեան Միաբանք կ'որոշեն այժմ առաջին անգամ՝ կոչուիլ պաշտօնապէս ՄԻՍԻԹԱՐԵԱՆ յանուն երանաշնորհ Հիմնադրին, մինչ յառաջագոյն սովոր էին անուանուիլ՝ **Միաբան** կամ **Հայ կրօնաւորներ**:

Արագ կը սկսի ծաղկիլ Միաբանութիւնը: Աւելի հովանաւորութիւն ունենալու համար՝ Միաբանք կը դիմեն նաեւ Աւստրիական արքունիքը, երբ պետութեան վարչութիւնը կը գտնուէր Մարիա Թերեզիա խմատուն կայսրուհւոյն ձեռքը:

Կայսրուհին Մարիա Թերեզիա լաւ կը վերաբերուի դէպ ի Միսիթարեան Հայրերը: Կը խոստանայ իրենց մեծամեծ առանձնաշնորհումներ, եւ 1775, Մայ. 30ին կու տայ 53 յօդուածներէ բաղկացած Արտօնագիր մը, ուր Միսիթարեան Միաբանութիւնը իբրեւ Կրօնական կարգ նաեւ քաղաքականօրէն կը ճանչցուէր, կը տրուէր անոր յատուկ երկրաբաժին մը, հանդերձ թոյլտուութեամբ՝ կառուցանելու անոր վրայ Վանք, Ժողովրդապետական եկեղեցի (Հայոց եւ Արեւելեան ազգաց համար),

Տպարան մը եւ Դպրոց, եւ տեղացի Հայերուն հետ հայկական հասոյն մը կազմել, որուն միեւնոյն ժամանակ շատ մը վաճառականական եւ քաղաքացիական իրաւունքներ կը շնորհուէին: Այս Արտօնագրի հիման վրայ Միսիթարեան Միաբանք կը նկատուէին նաեւ Աւստրիական հպատակ, եւ կը ստանային լիութիւն ազատութիւն ներքին գործոց վարչութեան եւ զիւրութիւններ Արեւելքի հետ յարաբերութեան համար:

Ճոխացած այսպիսի առանձնաշնորհումներով սկսաւ Միաբանութիւնն իւր գործունէութիւնը՝ աշակերտներ կրթելով, Տպարանի միջոցաւ, կրթիչ եւ ուսումնական դրքեր հրատարակելով եւ առաքելութեամբ յԱրեւելք:

Այն տարին, երբ Միսիթարեան Միաբանութիւնը կը հաստատուէր ի Տրիեստ, Յիսուսեան ընկերութիւնը կը բարձուէր:

Ընկերութեան անշարժ կայուածներն յարքունիս գրաւուեցան: Մարիա Թերեզիայի Միսիթարեանց տուած Արտօնագրին համաձայն այս ստացուածքները կրնային գնել Միսիթարեանք. եւ արդեամբք ալ գնեցին մեծ մաս մը: Բայց ասոնք Միաբանութեան համար մեծ դժբախտութիւն եղան, այնու որ պարտքի տակ իսկան, եւ ստիպուեցան նոյն իսկ օրապահիկ հացին վրայ մտածել. որուն հետեւութեամբ քանի մ'անձինք հեռացան Միաբանութենէն եւ ուրիշներ Վենետիկէ վերադարձան:

Տրիեստեան Միաբանք որչափ ալ բաժնուած էին Վենետիկէն եւ Մարիա Թերեզիայի արտօնագրին հիման վրայ պետութեան առջեւ բոլորովին ուրոյն Միաբանութիւն մը կը նկատուէին, սակայն իրենց դիտաւորութիւնն ի սկզբանէ անտի՛ղատ Միաբանութիւն մը կազմել չէր: Իրենց նպատակ ունէին Մեկքոնեանի մահունէն ետքը միաձայն հաւանութեամբ երկու կողման՝ ընտրել նոր աբբայ մը եւ միանալ: Այս վախճանաւ ալ ի սկզբան ժամանակ մը (1773—1803) կառավարուեցան Պոլսոյ չորս երկցազոյն վարդապետներէն, Տրիեստի մէջ իբր տեղական մեծաւոր վարդապետ մ'ունենալով, որուն ընտրութիւնն երեք տարի անգամ մը կը կատարուէր եւ պետութեան առջեւ Միաբանութեան ներկայացուցիչն էր: Այս դրութեամբ բնականաբար յաճախակի փոփոխութեան կենթարկուէր Միաբանութեան ղուին եւ գործերն կաղ ի կաղ կ'ընթանային: Բայց 1799, Հոկտ. 4ին, երբ **վախճանեցաւ Մեկքոնեան եւ ընտրուելով ընդհ. Աբբայ՝ Ստեփանոս Ազոնց**, երկու կողման մէջ՝ հակառակ քանի մը փորձերու, կարելի չեղաւ **համաձայնութիւն յառաջ** բերել, Տրիեստեան Հայք 1803, Մայիս 3ին ընդհանուր ժողովի մէջ որոշեցին ուրոյն ընդհանրական Աբբայ մ'ընտրել, եւ ընտրուեցաւ Հ. ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ԲԱՅԻԿԵԱՆ (Ժն. ի Զուղայ, 5 Աւգ. 1738), որ իբրեւ երկցազոյն երկար ժամանակ առաջնորդ եղած էր եւ երեք տարի յառաջ Պրոպագանդայէն տիտղոսաւոր Արքեպիսկոպոս էր: Ասով **Տրիեստեան Միսիթարեան** անուամբ՝ վերջնականապէս զատ Միաբանութիւն մը կազմուեցաւ, եւ իբրեւ այնպիսի ճանչցուեցաւ թէ Ս. Աթոռէն եւ թէ Աւստրիական կառավարութենէն:

Բաբիկեան նոր ուժով իրեն գործ ըրաւ նախ Միաբանութեան դրամական վեճակն բարեկարգել, մանաւանդ որ պարտատէրներն օր աւուր իրենց հաշիւն հատուցանել կը ստիպէին: Բայց այս չյաջողեցաւ իրեն շուտ ի գլուխ հանել, մինչեւ 1810ի քաղաքական փոփոխութիւնը:

¹ Հրովարտակն ամբողջական թարգմանութիւնը տես ՀԱՆԴ. ԱՄՍ. 1889, էջ 92—94:

Այս տարին դժբախտ տարի մ'էր Աւստրիայի համար: Պրեսբուրգի խաղաղութեամբ (1805) Տրիեստ կը արուէր Նապոլէոն Ա.ի, որ զայն կը միացընէ Իլլիրիայի նորահաստատ թագաւորութեան, որուն հրամանատար կը կարգուի Մարմոն (Marmont) մարշալը:

Քաղաքական հանգամանքներու այս յանկարծական փոփոխութիւնք աւելի կը դժուարացընեն Մխիթարեանց արդէն զժնդակ դրութիւնը, մանաւանդ այնու որ նոր

Գ Ե Ր. Ա Ս Տ Ո Ռ Ա Ժ Ա Տ Ո Ռ Բ Ա Ր Ի Կ Ե Ա Ն
Արքեպիսկոպոս եւ ընդհ. Արքամայր

իշխանութիւնը վանականութեան հակառակ քաղաքականութիւն մ'ունէր: Տրիեստեան Հարք իբրեւ աւստրիական հպատակ՝ նոր նուաճողէն չէին կրնար յուսալ բարեացակամ վերաբերութիւն, եւ այն այնպիսի խառնակ ժամանակ մը, երբ իրենց հակառակորդներն եւ նախանձորդներն ամէն քար կը շարժէին Միաբանութեան քայքայման համար: Ս. Ղազարու հարք՝ իբրեւ օսմանեան հպատակ, եւ վանական հաստատութիւնն՝ իբրեւ «Հայկական Ակադեմիայ», գտան Նապոլէոնի դժութիւնը եւ խնայուեցան: Ի սկզբան նաեւ Տրիեստեան Մխիթարեանք լաւ աչօք նկատուեցան:

Բայց Մարմոն ունին դնելով հակառակորդաց անվերջ զրպարտութեանց, Դրվալ (Deval) զործակալն ձեռքով հակառակ գործեց Մխիթարեանց: Դրվալ, որ Կ. Պոլսոյ հայ կաթողիկէից մօտ գտնուած Տրիեստի Միաբանութեան պարտաթղթերն ի մի հաւաքած էր, իբրեւ թէ Միաբանութիւնը սնանկացած ըլլար, աճուրդի հանեց Միաբանութեան անշարժ կալուածներն եւ ոչինչ գնով մը օտարացուց (1809—10):

Բաբիկեան տեսներով որ Դրվալ նաեւ վանքին եւ եկեղեցւոյն ձեռք պիտի երկնցընէ, կ'որոշէ բողոքել ուղղակի Նապոլէոնի: Այս նպատակաւ առած հետք քահանայ մը կ'երթայ Միլան, ուր կը գտնէ փոխարքայն՝ Նւգինիոս, որ սիրով կը լսէ զինքը եւ կը խոստանայ ամէն օգնութիւն: Բայց Նւգինիոսի եւ Նապոլէոնի միջեւ ծագած զժտութիւնք առ ժամն կը կասեցընեն զործադրութիւնը: Բաբիկեան ճամբու վրայ էր, երբ նոյն միջոցին Մարմոն Մարշալէն կը հասնի Նւգինիոսի թուղթ մը, որուն համաձայն Բաբիկեան Տրիեստ պիտի դառնար եւ անկէ նաւ նստած պիտի մեկնէր Արեւելք. չկարենալով անգոր ընել հրամանը, Նւգինիոս խորհուրդ կու տայ, ելել իւր նահանգէն, եւ Բաբիկեան իբրեւ Աւստրիական հպատակ՝ քայլերը կ'ուղէ Վիեննա, ուր ի մեծ զարմանս կը գտնէ Միաբանութեան ընդհ. Գործակալը՝ Հ. Արիստակէս Ազարեան: Ազարեան եկած էր կայսեր օգնութիւնը խնդրելու, եթէ Միաբանութիւնը Վիեննա փոխադրուի:

Վիեննայի իշխանաշուք Արքեպիսկոպոսը (Fürsterzbischof), Դրաֆ Հոնսվարտ (Hohenwart), որ իբրեւ Տրիեստի երբեմնի եպիսկոպոս անձնապէս կը ճանչնար զԲաբիկեան եւ Մխիթարեան Միաբանութիւնը, ճշմարիտ հայրական ընդունելութիւն ցոյց տուաւ իրենց: Եպիսկոպոսիս եւ սեղանաւոր (Wiener Bankier) Սմիգամբերի նպաստաւորութեամբ, որոնք օրապահակ հացին կարօտ Մխիթարեանց ձեռնու եղան յաւանքի, երեք Մխիթարեանք քաղաքին Սերվիտ կոչուած կրօնաւորաց քով առ ժամանակեայ բնակութիւն ընդունեցան. բաց աստի թոյլ արուեցաւ իրենց Ս. Ստեփաննականայ բնակութիւն ընդունեցան. բաց աստի թոյլ արուեցաւ իրենց Ս. Ստեփաննականայ Մայր Եկեղեցին օրըստօրէ պատարագել: Ասոնց միջնորդութեամբ ծանօթացան նաեւ Հոգեւոր իրաց պետական Խորհրդական Փօն Լորենցի եւ Միացեալ արքունի գանձուն Խորհրդական Գրուբերի հետ:

Այսպէս կը սպասէին Կայսեր զարձին, որ նոյն ատեն ճանապարհորդութեան վրայ էր:

Մինչ այս մինչ այն՝ Մխիթարեանց վանքն ու Եկեղեցին ի Տրիեստ կը յափըշտակուին, ինչքերն ու ստացուածքներն աճուրդի կը հանուին, նոյն իսկ եկեղեցական անօթները չեն խնայուիր. միաբանք կը ստիպուին աշխարհական քահանայ դառնալ եւ իբրեւ աւստրիական հպատակ եւ կարօտ հացի կը հարածուին քաղաքէն — Արեւելք կամ Հունգարիա (1810, Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր): Այնպէս որ այլ եւս ի Տրիեստ վանքը կրկին ձեռք բերելու յոյսը կը մարի բոլորովին:

Միաբաններէն չորսը հետիոտս Վիեննա կ'ուղղուորին: Չիլլի քաղաքագիւղը կը պատահին Կայսեր՝ Փրանկիսկոս Ա.ի եւ կը խնդրեն նորին Վեհափառութեան օգնութիւնը. Կայսրը կը խրախուսէ, եւ կը յանձնէ որ երթան Գրաց եւ սպասեն հոն:

¹ Ի. Բարէ 1887ին քննելով ի Տրիեստ Պաշտօնարանի վաւերագիրներու վրայէն Մխիթարեանց եղած այս անարդար վարմունքը՝ փասին գինը կը գնէ 1,000,000 Փր. Հաշուելով Մատենագարանի եւ այլ շարժական իրաց կորուստը. Գիււանք, Գրատան եւ այլ շարժական իրաց մէկ մասը կը յաջողի Միաբանութեան ծածկել բարեկամաց քով եւ ապա Վիեննա փոխադրել:

իրեն: Քիչ վերջը կը հասնի Կայսրը Դրաց, եւ սիրալիր ընդունելով պանդուխտ Մխիթարեանները՝ կը յայտնէ որ մինչեւ իւր Վիեննա հասնիլը ֆինան Դրաց. եւ կը յանձնէ զանոնք քաղաքին եպիսկոպոսին, որ Թադաւորական ծախիւք խնամէ զանոնք:

Երբ կայսրը Վիեննա կը ժամանէ, անձամբ տեղեկութիւն կը հարցնէ Մխիթարեանց մասին. նոյն միջոցին կը յանձնուի Կայսեր ձեռքը ԱբբաՏօր աղերսագիրը, զոր կ'ընդունի սիրով եւ կը խոստանայ իւր կողմանէ ամէն օգնութիւն: Ութ օր ետքը ֆոն Լորենց խորհրդականը կը շնորհաւորէ Հ. Ազարեանի՝ իրաց յաջողութիւնը եւ կը խաւրէ Արքեպիսկոպոսին: Սա նոյնպէս կը շնորհաւորէ իրաց յաջող ելքը:

Հ. Բաբիկեան իւր խնդրագրին մէջ յայտնած էր արդէն, թէ Մխիթարեան Հարք առանց բեռ ըլլալու Տէրութեան, իրենց սեպհական քրտինքով (Վիեննա Տպարանի մը հասցիով, Արեւելք իրենց դպրոցներու վաստակով) պիտի ջանան հոգալ իրենց օրապահիլը: Այս պայմանը մասնաւորապէս յաջողութիւն տուաւ իրաց ժամանակ մը, երբ թոյլ չէր տրուեր որ եւ իցէ նոր Կարգի՝ ի Վիեննա կայան ունենալ:

Անարատ Յղութեան տօնի նախատօնակին (7 Դեկտ. 1810) Կայսրը յայտարարեց թէ յօժար է ինքը Մխիթարեան Հարք խնդիրը կատարել, եւ 1811 Յունուար 8ին Բաբիկեան Արքեպիսկոպոսին յանձնուեցաւ կայսերական հրովարտակը, որ կու տար իրենց ի բնակութիւն քաղաքին Am Platzl կոչուած արուարձանին մէջ վաղուց լքեալ՝ Վեղարաւոր կրօնաւորաց (capucin) խարխուլ Վանքն ու Եկեղեցին: 1811 Փետր. 16ին յանձնուեցաւ վանքն իրենց. որ երկու տարի ետքը փոքրիկ գումարով մը սեփականութիւն եղաւ Մխաբանութեան:

Փետրուար 18ին Արքեպիսկոպոս Բաբիկեան մեծ շուքով՝ արքեպիսկոպոսական Թագով եւ զաւազանով ելաւ Թափորաբար Սերվիտներու վանքէն՝ եկաւ Վեղարաւորաց վանքը, ուր հայրապետական ձայնաւոր պատարագ մատոյց: Նոյն օրն ի մեծ ուրախութիւն հասան Վիեննա նաեւ Դրաց դադարող չորս միաբանները:

Ահա այս օրը բախտ ունեցաւ Մխաբանութիւնս 100 տարի ետքը (1911) տեսնել ուրախութեամբ:

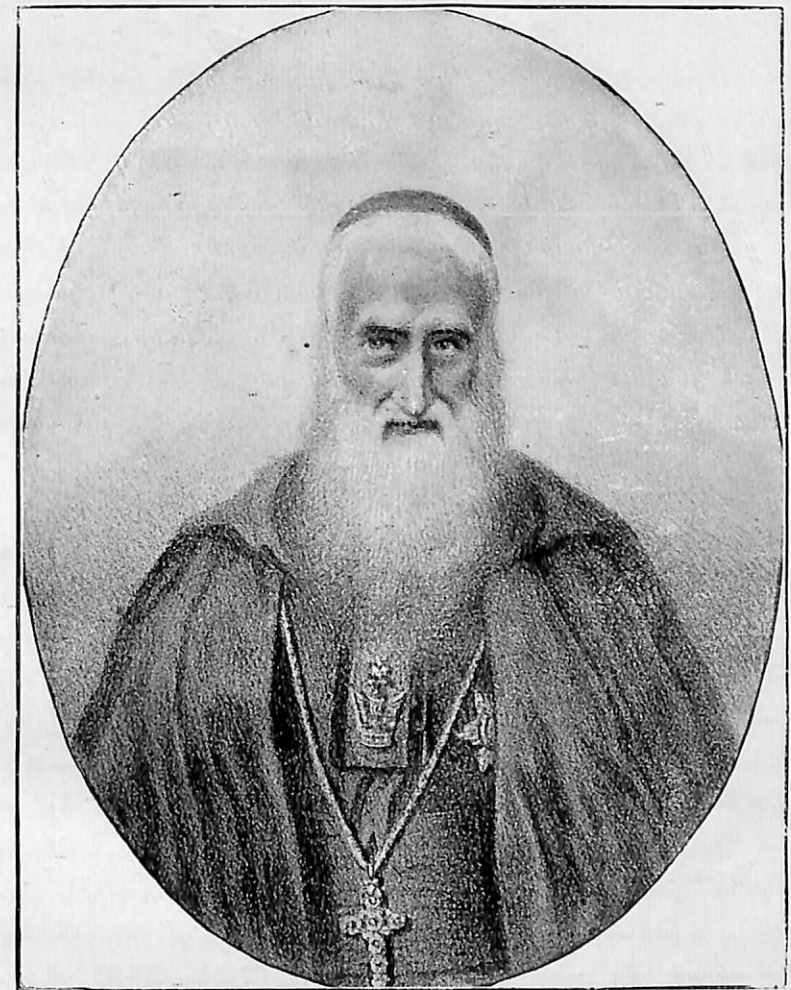
Երբ ժողովուրդը տակաւ տակաւ Հարց հետ յարաբերութեան մէջ մտաւ, Մխաբանութեան յետին չքաւորութիւնը քիչ քիչ մեղմիլ սկսաւ. այլ եւ այլ կողմերէ կը բերուէին ուտելիքներ եւ կահ կարասիք: Առ այս Մխաբանութեանս պահապան Հրեշտակն եղաւ յատկապէս Փրկչական (rédemptoriste) կրօնաւորն Սուրբ Կղեմէս Մ. Հոֆբաուէր (Hoffbauer). որ ամէն օր առտու կանուխ Մխիթարեանց վանքը կու գար խոստովանանք լսելու եւ քարոզելու, որով ժողովուրդը, որ ի սկզբան մօրոտաւոր արեւելքի օտարածէս եւ օտարաբնակ կրօնաւորներէն կը խորշէր, համակրիլ սկսաւ:

Շուտով սկսաւ դարձեալ ծաղկիլ Մխաբանութիւնը: Արեւելքէն բերուեցան պատանիներ, բացուեցաւ կղերանոցը: 1811ի մէջերը բացուեցաւ նաեւ Մխիթարեան Տպարանը՝ որուն երեկայրիքն եղաւ «Վարք Ս. Կուսին», լոյս տեսած 1812ի սկիզբը:

1817ին Բաբիկեան ԱբբաՏայր Վիեննայի Առաքելական նուիրակ Կարդինալ Սեւերոլիի հետ եւ ընկերակցութեամբ իւր քարտուղար Հ. Արիստակէս Ազարեանի՝ կ'երթայ Հռոմ, Մխաբանութեան խնդիրները կարգի դնելու եւ յարաբերութիւնքը Պրոպագանդայի հետ վերստին հաստատելու:

Բաբիկեան ընկճած այլ եւս 85ամեայ ծերութեան բեռն տակ՝ կ'առաջարկէ ընտրել ընդհանուր տեղակալ մը, որ կարենայ յառաջ վարել Մխաբանութեան ծանրահոգ գործերը. առ որ ասակ կը նկատուի ընդհ. Գործակալն Հ. Արիստակէս Ազարեան: Երկու տարի ետքը կը վախճանի ի Տէր Բաբիկեան ԱբբաՏայր (18 Ապր. 1825)՝ զոհած իւր բովանդակ կեանքը Մխիթարայ Տան համար, որուն վերստին ծաղկիլը բախտ ունեցաւ տեսնել հրճուանօք:

Յաջորդ տարին (19 Ապրիլ 1826) կ'ընտրուի ընդհ. ԱբբաՏայր Հ. ԱՐԻՍՏԱԿԵՍ Վ. ԱԶԱՐԵԱՆ (ծն. ի Կ. Պոլիս, 28 Յուլիս 1782), որ 1827,

Դ. Բ. Ա. ԱՐԻՍՏԱԿԵՍ Ա. ԱԶԱՐԵԱՆ

Արքեպիսկոպոս եւ ընդհ. ԱբբաՏայր

Յունուար 23ին Լեւոն ԺԲ. Քահանայապետէն կ'անուանուի Արքեպիսկոպոս Կեսարիայ: Իրեն կը պարտի Մխաբանութիւնս իւր արագ, նիւթական եւ մտաւոր բարգաւաճումը:

Ազարեան օժտուած գեղեցիկ յատկութիւններով, խոհեմ եռանդեամբ եւ գործունեայ ձեռներեցութեամբ, իբրեւ ԱբբաՏայր եւ իբրեւ եկեղեցական բարձր Աստիճանաւոր՝ ունէր ընդարձակ ասպարէզ գործունէութեան, որ եւ ի վեճակի ըրաւ զինքը թէ իւր Մխաբանութեան, թէ իւր Ազգին, եւ թէ ընդհանուր Եկեղեցւոյ եւ Աւստրիական պետութեան համար արդիւնալից հանդիսանալու:

Իւր բարձր կարողութեամբն եւ ընդունակութեամբը մտաւ անձուկ յարաբերութեան մէջ արքունիքի հետ (— իբրեւ Կայսեր իրական գաղտնի Խորհրդական եւ իբրեւ Ասպետ կարգին երկաթեայ թագին Ա. աստիճ. եւ Կայսրուհւոյն խոստովանահայր), եւ Մխիթարեան անունը սիրելի ընծայեց Մայրաքաղաքիս եւ ընդհանուր աշխարհի: Իբրեւ այսպիսի Միաբանութիւնն իրաւամբ կը ճանչնայ զինքը այսօր իւր երկրորդ հիմնադիրը:

Այս տեղ համառօտ գծերով միայն կը բաւականա՞ք տալ իր գործունէութեան պատմութիւնը՝ մանրամասնութեանց համար յանձնելով կարգալ Արքունի խորհրդական եւ ծանօթ Մատենադիր Փ. Հուրտերի գրած ընդարձակ կենսագրութիւնը¹:

Իբրեւ Հայր Միաբանութեան՝ Ազարեան իւր առաջին գործն ըրաւ Միաբանից թիւը բազմացնել, անոնց բարձր կրթութիւն մը տալ, եւ բարեօրէն Միաբանութեան նիւթականը: Վեղարաւորաց խարխուլ վանքը անձուկ նկատուելով օր ըստ օրէ աճող Միաբանութեան համար, իւր փոքրիկ կալուածն Սիցենթալ ծախեց, որ հեռու էր, եւ գնեց հին Փրանկիսկեանց վանքին աւերակներն ի Կրատէրնայբուրգ որ Դանուբի ափունքը կը տարածուէր: Հոն կառուց նոր բնակարան մը եւ մատուց մը. 1830, Մայ. 1ին աւարտած էր արդէն շէնութիւնը, որուն հիմնաքարն — օրհնուած Բահանայապետական նուիրակ Սպինոլայէն — զրաւ յանուն Կայսեր՝ Փ. Կարլ (Franz Karl) Արքիդուքսը Սեպտեմբեր 10ին: Հոս բնակեցան կղերականք մինչեւ 1838, երբ Մայր Վանքին շէնութիւնն աւարտեցաւ: Անկէ ետքը իբրեւ ամարանոց կը գործածուէր:

Շատ փափաքելի էր Միաբանութեան Մայր Վանքի շէնութիւնը. բայց զրամական նեղութիւնը թոյլ չէր տար այս մասին մտածել առ ժամն: Զյուսացուած պարագայ մը սակայն տուաւ իրեն համարձակութիւն նոյնին ձեռնարկելու:

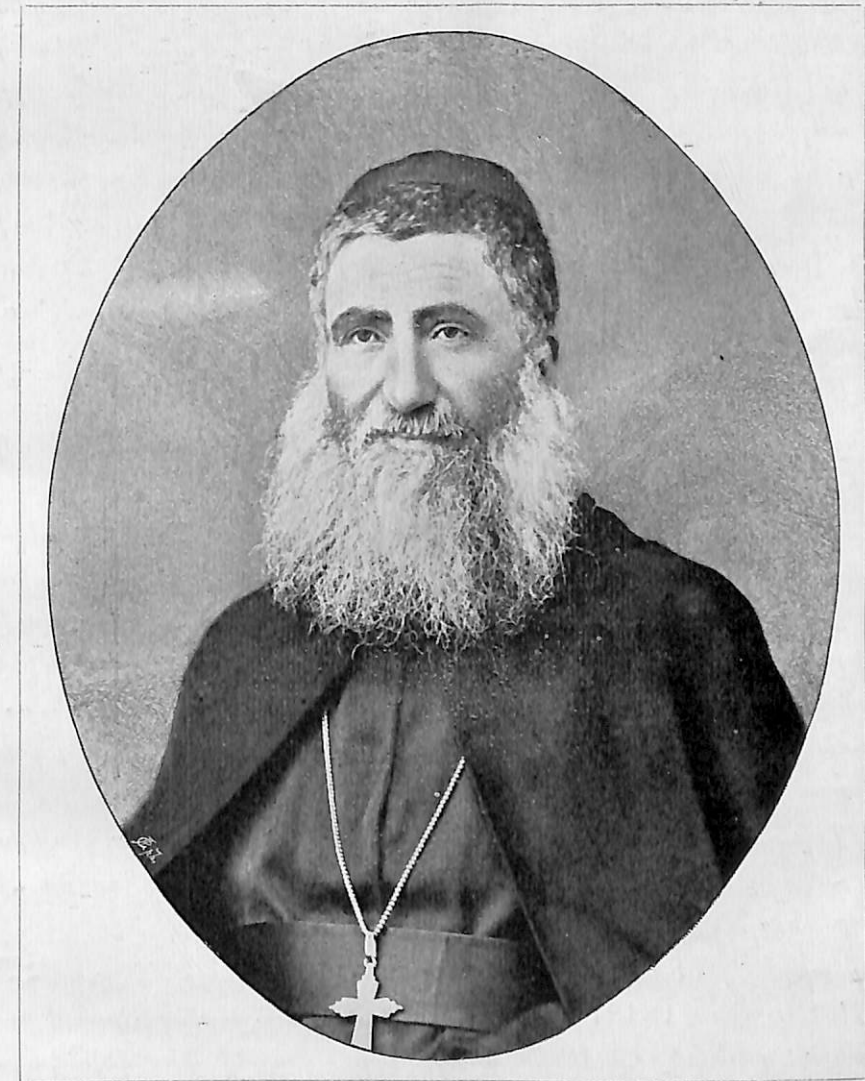
1835 Մարտ 11ին Վիեննայի Ս. Ուլրիխ արուարձանին մէջ, ուր կը գտնուէր նաեւ Միաբանութիւնը, հրդեհ մը կը ծագի. այս առթիւ քաղաքին շէնութեանց հոգաբարձութիւնը փայտաշէն եւ հին անկրն քննութեան կ'ենթարկէ. երբ երկիւղալի կը համարուի նաեւ հին Վեղարաւորաց խարխուլ վանքը, եւ անհրաժեշտ կը տեսնուի անոր ի հիմանց նորոգութիւնը: Ազարեան իրեն յատուկ ձեռններեցութեամբ կը սկսի շէնութիւնը հսկայ ծրագրով, որ եւ մէկ ու կէս տարիէն կ'աւարտի:

Հիմնաքարի դրութեան համար կը հրաւիրուի կայսրը Փերդինանդ: Նորին Վեհափառութիւնը սիրով կը բարեհաճի, եւ 1838, Հոկտ. 18ին ընկերակցութեամբ Մարիա Աննա կայսրուհւոյն կու գայ վանքը: Բարձր հիւրերը՝ իրենց հետ ունենալով արքունիքէն Կարլ, Լուդվիգ, Վիլհելմ Արքիդուքսերն ու Դուքս von Luccaի որդին՝ կառաջնորդութիւն հանդիսավայրը: Հանդիսութիւնը կը բանայ Արքեպ. Ազարեան վառ ճառով մը լատիներէն լեզուաւ: Ապա կը գնէ Կայսրը հիմնաքարը, զոր օրհնած էր Իշխան Ալտիերի, քահանայապետական նուիրակը՝ առնթերակացութեամբ Արքունի Ժողովրդապետին եւ Շոթեմեոց Աբբային: Հանդիսութեանէն ետքը հիւրերը կ'առաջնորդուին Տպարան, ուր առաջին մամուլը կ'ընծայէ Կայսեր հան-

¹ FRIEDRICH von HURTER: Aus dem Leben des hochwürdigsten Herrn Aristakes Azaria, Generalabtes der Mechitharisten-Congregation etc. Wien 1855. Հմմտ. Եւրոպ. Հաբսբուրգեան, 1855, էջ 82—84:

դիսութեանց յարմար բանաստեղծութիւն մը: Երկրորդը լատիներէն ուղերձ մը. մնացած 25 մամուլներն ի կարգին՝ երբ հիւրերը կը մօտենան, կը տպեն Որ օրհնէս լայնակի աղօթքը 25 լեզուաւ: Ի վերջոյ կը տրուի Հիւրերուն ընթրիք մը, որմէ ետքը յայտնելով Կայսրը իւր գոհունակութիւնը կը նուիրէ Ազարեան Աբբահայր Ազարեան-Գաղարիկ (Brillant) մատանի մը եւ մեծագին Լանջախաչ մը (Brustkreuz):

Նոյն տարին (1838) կը մանեն միաբանք նորակառոյց Վանքը, ուր կը սկսին աւելի եռանդեամբ պարապիլ վանական եւ զրական գործունէութեան: Ազարեան

Գ Ե Ր . Յ Ա Կ Ո Ր Ո Մ Պ Ո Ջ Ա Ճ Ե Ա Ն

Արքեպիսկոպոս եւ ընդհ. Արքամայր

Իբրեւ ուսումնասէր եւ բանիմաց անձնաւորութիւն, գիտէր լաւ առաջնորդել իւր հպատակներուն, խրախուսել զէպ ի յառաջ եւ գնահատել բարի վաստակը: Իւր արքայութեան շրջանը կը համարուի Միաբանութեան ոսկեղարը. երբ ծաղկեցան ուսումնական համբաւով յայտնի անձնաւորութիւնք, որոնց վրայ ստորեւ պիտի խօսինք համառօտիւ:

Իւր բարձր միջամտութեամբը կը դադրի 1828—1829ին Կ. Պոլիս կաթողիկէ Հայերու դէմ յարուցուած հալածանքը, եւ իւր միջնորդութեամբն ունե-

ցան կաթողիկէ Հայերը ի Կ.Պոլիս անկախութիւն եւ անկախ նախարարութիւն:

Բազմադրիւն կեանքը կը կնքէ Ազարեան 1855, Մայ. 5ին, սուգի մէջ թողով առ Հասարակ Եկեղեցին, Միաբանութիւնը, Ազգն եւ Աւստրիան:

Ազարեանին յաջորդ կ'ընտրուի (1855, Աւգ. 6ին) Հ. ՅԱԿՈԲՈՍ Վ. ՊՈԶԱԾԵԱՆ (Ծնած Անկիւրիա 1808, Նոյ. 30). որ նոյն տարին Պիոս Թ. Բազանայապետէն կը յորջորջուի եպիսկոպոս Կեսարիայ:

Պոզաճեան աշխատեցաւ մասնաւորապէս որ Միաբանից թիւը բազմանայ, բարւոյցի Միաբանութեան նիւթականը, Հայաստանի եւ գաղթականութեանց մէջ վանատուններ եւ դպրոցներ բացուին: Եւ յաջող էին իւր քայլերը Արքայութեան առաջին 15 տարիները. Հատուցուեցան Միաբանութեան Հին պարտքերը, բացուեցան վանատուններ եւ դպրոցներ ի Կ.Պոլիս, Զմիւռնիա, Տրիեստ, Պարսկաստան եւն:

Վեղարաւոր կրօնաւորաց Եկեղեցին, որ մինչեւ նոյն ժամանակ տակաւին կանգուն կը կենար եւ կը գործածուէր, խախտած ըլլալով՝ ոստիկանութենէն փակուած էր: Պոզաճեան կը ձեռնարկէ անոր ի Հիմանց շինութեան (1870), վար կ'առնուի Հինը եւ կը բարձրացուի նորը՝ ընդարձակ թեւ մը, ուր են այժմ Եկեղեցին, Արքայաբանը, Դպրոցն եւ Մատենադարանը, որ կ'աւարտի 1874ին:

Նոր շինութիւնը կը խախտէ Միաբանութեան բովանդակ նիւթական գրութիւնը, որ եւ ներքնոյն վայ անազգեցիկ չի մնար:

Հազիւ սկսած էր շինութիւնը՝ ահա կը ծագի 1870ի պատերազմը. երբ անակնկալ կերպով գինը կ'եռապատկուի, գործաւորաց թիւը կը նուազի. կը խանգարուին բոլոր հաշիւները . . . : Որուն հետեւութեամբ կը ստեպուի Միաբանութիւնն օտարացընել շատ մը կալուածներ, նոյն իսկ Տպարանը, Վիեննայի մէջ Գրավաճառանոցը, Կրօնականաբարձի ամբարանոցը, Հռոմի կալուածը եւն. որուն կը յաջորդէ ժամանակ մը՝ գործունէութեան ձմեռ, կը փակուի Կ.Պոլսոյ դպրոցը եւ կը նուազի կղերական աշակերտաց թիւը:

Բայց Միաբանութիւնը դիտցաւ յընթացս ինք զինքը կանգնել վերստին:

1883, Հոկտ. 1ին ալեւորեալ վախճանեցաւ Պոզաճեան: Բախտը միշտ տխուր նայեցաւ անոր ձեռնարկութեանց:

Յաջորդ տարին՝ 1884, Յուլիս 12ին ընտրուեցաւ ընդհ. Արքայ Հ. ՎԱՐԴԱՆ Վ. ԸՍՏԿԱՐԵԱՆ (Ծն. 1843, Աւգոստոս 3ին ի Սամոշույ վար Տրանսիլուանիոյ), որ երկար ժամանակ գործած էր Մայր վանքը իրրեւ նորընծայից վերակացու, Առաջիկայ եւ Բարաուղար: Նոյն տարին՝ Նոյ. 9ին ձեռնադրուեցաւ տիտղոսաւոր Արքեպիսկոպոս Սելւիքիայի:

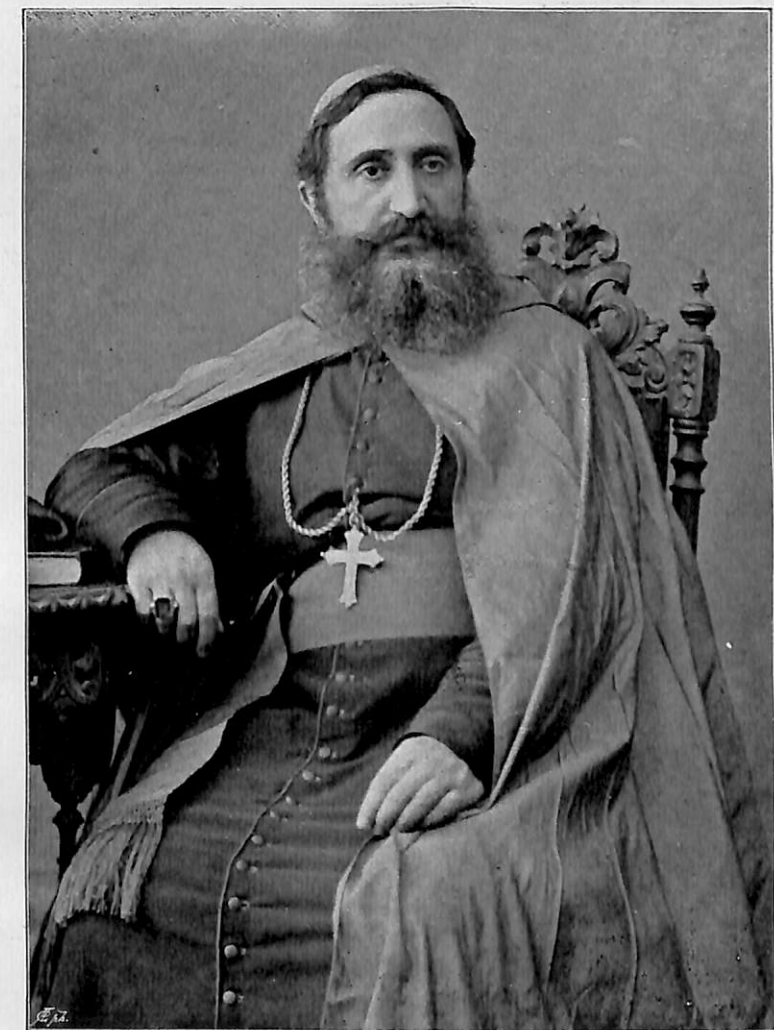
Շատ բան կը յուսար իրմէ Միաբանութիւնը. բայց Աստուծոյ անքննելի նախախնամութիւնն ուրիշ կերպ տնօրինած էր իւր մասին:

Վանատուններու այցելութիւն մը տալէ ետքը կ'երթայ Հռոմ եւ ի դարձին կը վախճանի ի Տրիեստ (1886, Յունիս 15):

Իւր հազիւ երկամեայ Արքայութեան ժամանակ Կ. Պոլսոյ վարժարանը կրկին կը բացուի, եւ Միաբանութեան Սահմանադրութիւնը, որ 1852ին Պիոս Թ. Էն ի փորձ եւ ի քննութիւն ճանչցուած էւ 1882—84ի այլ եւ այլ ընդհ. Ժողովներու

մէջ նորանոր եղանակաւորումներով ամբողջացուած էր, Լեւոն ԺԳ. Բազանայապետէն 1885 Յունուարի 23ին Համառօտագրով մը կը հաստատուի:

1886 Աւգ. 16ի ընդհ. Ժողովով կ'ընտրուի ընդհ. Արքայ Հ. ԱՐՄԷՆ Վ. ԱՅՏԸՆԵԱՆ (Ծն. 8 Յունուար 1824 ի Կ. Պոլիս), որ 1887, Ապր. 11ին Սաղամիւնայի տիտղոսաւոր Արքեպիսկոպոս անուանուեցաւ: Այտրնեան¹ ծանօթ է Ազգին մասնաւորապէս իրրեւ. քերական, լեզուագէտ եւ տեղեակ գեղեցիկ արուեստից, եւ իրրեւ արդիւնալից

Գ. Ե. Ր. ՎԱՐԴԱՆ ԸՍՏԿԱՐԵԱՆ

Արքեպիսկոպոս եւ ընդհ. Արքայ

բարձր անձնաւորութիւն սրատուեցաւ նաեւ եկեղեցական եւ աշխարհական տիտղոսներով, իրրեւ Առնթերակաց Ս. Բազանայապետին, Կոմս Հռոմայ, Երէց Պապատան, Փրանկիսկոս Յովսեփայ կարգին Մեծ Խաչովն եւ Աստղով, Գ. կարգի օսմ. Մէծիտիէիւ եւն:

Այտրնեան յառաջ վարեց իւր նախորդին սկսածը: Ուղղեց ուշադրութիւնը

¹ Հմմտ. Մենեվեան Հ. Գ.՝ Կենսագրական ակնարկ առ թիւ յիսնամեայ յորելին Գեր. Արսէն Արքեպիսկոպոս Այտրնեանի կենաց եւ գործունէութեան. Վիեննա 1895, եւ ՀԱՆԴ. ԱՄՍ. 1895, թ. 11 1902, թ. 8 եւն:

բարեգեղ Միաբ. Նիթականը, աշակերտաց թիւը բազմացրել է և խրախուսել գիտնական ձեռնարկութիւնները:

1887ին հիմնուեցաւ գաղղած Եւրոպայի շաբաթաթերթին տեղ՝ «Հանդէս Եւրոպայի», Ուսումնաթերթը: Կենդանացուց Կ. Պոլսոյ եւ Զմիւռնիոյ վարժարանները, Տպարանը յետս գնեց (1889). իւր օրով զրկուեցան Հայաստան առաքելութիւններ եւ 1901ին նորոգուեցաւ Միաբանութեան Եկեղեցին և վիճինաւ:

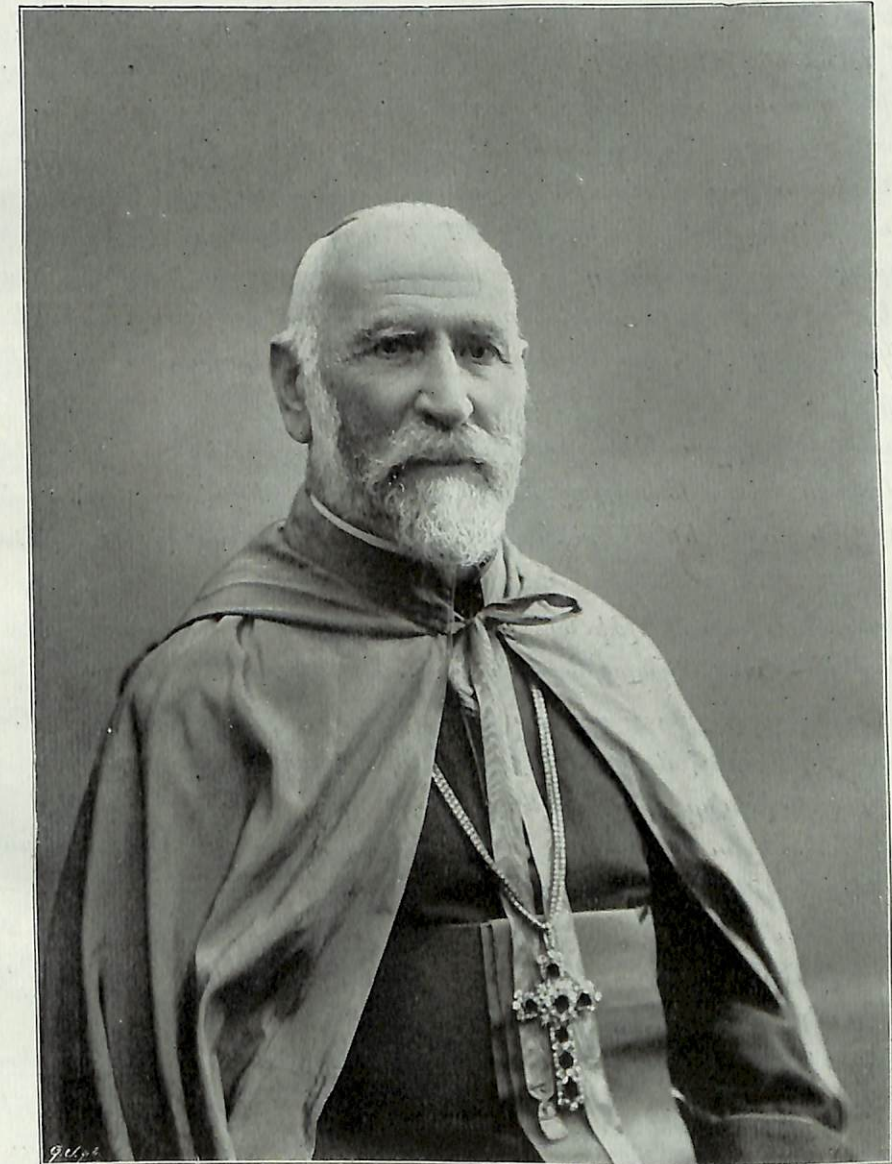

Գ. Ե. Բ. ԱՐՍԷՆ ԱՅՏԸՆԵԱՆ
Արքեպիսկոպոս եւ ընդ. Արքահայր

Վախճանեցաւ լի արդեամբք 1902, Յուլիս 21ին, թողով Միաբանութեան իւր մեծ Անունն ու արժանիքը: Վեց տարի գատարկ մնաց աթոռը, երբ իբրեւ տեղակալ վարեց գործերը Գեղյ. Հ. Թադէոս Թադակիր Աբբայ Թոռնեան:

1909 Յուլիս 19ին ընդհ. թողովի մէջ ընտրուեցաւ ընդհ. Աբբայ Հ. ԳՐԻԳՈՐ Վ. ԳՈՎԸՐԻԿԵԱՆ (ծն. ի Սամոշույ վար Տրանսիլուանիոյ 1841, Մայիս 14), որ 1910, Մայիս 7ին Պիոս Ժ. Քահանայապետէն անուանեցաւ Արքեպ. ՄԵՐՆԱԿ եւ յաջորդ տարին պատուեցաւ Վիճինայի Քաղաքապետութենէն Կրկին ոսկեայ Սալվատոր շքադրամով:

Գեր. Գովգիկեան, իւր բազմաթիւ երկասիրութիւններով եւ երկարժամանակեայ արդիւնալից գործունէութեամբ Միաբանութեանս այլ եւ այլ վանատունները, մերթ իբրեւ Վարիչ գաղղոյի, մերթ Տպարանապետ եւ Ժողովրդապետ, ծանօթ է արդէն Ազգին: Եւ իբրեւ այնպիսի կը վարէ այժմ Միաբանութիւնս մեծ աջալըջութեամբ եւ հայրական խնամով: Եւ Միաբանութիւնս, տօնելով Նորին Գերա-

Գ. Ե. Բ. ԳՐԻԳՈՐ ԳՈՎԸՐԻԿԵԱՆ
Արքեպիսկոպոս եւ ընդ. Արքամայր

պայծառութեան քահանայական ձեռնադրութեան (1861, Մայիս 9) եւ զրական գործունէութեան կիսադարեան յոբելեանը իւր գարաւոր յոբելեանի ուրուխութեան օրերուն՝ կըղձայ Ամենակարողէն ամէն երկնաւոր վարձատրութիւն եւ երկար կեանք:

1 Հմմտ. ՀԱՆԳ. ԱՄՍ. 1909, էջ 225—30. 1910, էջ 195—199.

Մխիթարեան Միաբանութեան մասնաւոր նպատակն եղած է ի սկզբանէ հետեւ հայ ժողովուրդը բարձրացնել հոգեւորական եւ մտաւոր կրթութեամբ, անոր երկտասարդութիւնը դաստիարակել եւ հայ կաթողիկէ հաւատացեալը հոգեւոր հոգն ու խնամքը ստանձնել:

Այս գործունէութիւնը սկսած էր արդէն Մխիթար եւ երկու Միաբանութիւնք ալ հետեւեցան եռանդեամբ իւր տուած բարի օրինակին՝ մինչեւ օրս:

Այս նպատակի ծառայեցին մասնաւորապէս երկու ուղղութեամբ՝ Գրականութեամբ եւ Ուսուցչութեամբ: Իրենց այս կրկին գործունէութեամբ մատչելի եղան ազգային հին գրական գանձերը հասարակութեան, ծանօթացան օտար անուանի հեղինակներու գործերը թարգմանութեամբ, եւ նոր գիտութիւնն այլ եւ այլ հատորներով ներկայեցաւ տակաւին ի խաւարի գտնուող ազգութեան, որուն արդեամբք այնպէս քաղաքակրթութեամբ համայն ազգութիւնը, որ այժմ ի վիճակի է ինք զինքը յառաջ վարելու դէպ ի բարձրագոյն բարգաւաճում: Միւս կողմանէ ջանացած է հոգեւոր զբոսներու հրատարակութեամբ, քարոզութեամբ եւ հոգեւոր հոգեբով հայ կաթողիկէ հաւատացեալները բարեպաշտութեան եւ առաքելութեան մէջ զարգացնել:

Վիեննական Միաբանութեան արդիւնքն է մասնաւորապէս որ կաթողիկէ հայերը, որոնք Մխիթարայ օրով թուրքիոյ մէջ հազիւ քանի մը հազար կը համարուէին, այսօր 100.000էն աւելի են եւ ունին առանձին նուիրապետութիւն եւ նախագահութիւն ի Կ. Պօլիս:

Մխիթարեան Միաբանութիւնս իբրեւ դաստիարակ գործեց յատկապէս ուսուցչութեամբ իւր սեպհական դպրոցներու մէջ:

Այս նպատակաւ բացաւ այլ եւ այլ քաղաքներ Վանատուններ եւ Դպրոցներ, որոնցմէ ոմանք բերմամբ հանգամանաց հարկ եղաւ փակել, բայց շատերը պահպանած են իրենց գոյութիւնը մինչեւ օրս:

1844ին հիմնուեցաւ ի Տրիեստ վանատուն մը, ուր 1858—1875 բացուեցաւ ընդ հսկողութեամբ Մխիթ. Հարց Հասարակաց Գիմնազիոն մը:

Ի Նայսաց հունգարիոյ հաստատուեցաւ 1850ին Առաքելութեան տուն մը՝ ժողովրդապետութեամբ, ուսկից կը խնամուին մինչեւ օրս Ռումանիա, Սերբիա եւ Բուլղարիա ցրուած կաթողիկէ հայերը:

Կ. Պօլիս ունեցաւ 1853էն ի վեր Պերայ է մէջ վանատուն մը եւ վարժարան, որ թէեւ 1870ին այրեցաւ, բայց Պանկալդի, ուր 1865ին արդէն յատուկ երկիր ստացած էր եւ վարժարան մը հաստատած, շարունակեց իւր գործունէութիւնը: 1884ին կաթողիկոսն Ստեփ. Ազարեան յանձնեց իրենց Պանկալդի-Շիշլէի կաթողիկէ Հայոց ժողովրդապետութիւնը: Վիեննայի Մխիթարեանց դպրոցն, որ այժմ Վիեննայի կամ Լէյք-օ-մըն է, իւր գոյութիւնն ունէր արդէն 1820էն իսկ յառաջ:

1840էն ի վեր հաստատուեցաւ Առաքելութեան կայան մ'ալ ի Զմիւռնիա, որ քիչ յետոյ (1845ին) եղաւ Վանատուն եւ ժողովրդապետութիւն (1883): Բացուեցաւ նաեւ դպրոց մը (1846էն), որ մինչեւ օրս կը գործէ¹:

¹ Հմմտ. Բոսեան Հ. Թ. Հայք ի Զմիւռնիա եւ ի շրջակայս իւր. Հար. Ա. Վիեննա, 1899, էջ

Զմիւռնիայի մօտ Այսոն քաղաքն ալ հաստատուեցաւ 1853էն ի վեր Վանատուն մը¹ ժողովրդապետութեամբ (1853էն), ուսկից կը կառավարուին նաեւ շրջակայ գիւղերու կաթողիկէայք:

Յառաջագոյն (1843—72) ունէր Միաբանութիւնս Վանատուն մ'ալ ի Հռոմ, եւ ամառանոց մը ի Կլոսաերնայբուրգ, զորոնք 1872ի արկածները հարկադրեցին ծախել:

Բաց ի յիշեալ տեղերէ գործած են եւ կը գործեն Մխիթ. Հարց Հայաստանի եւ Գաղթականութեանց մէջ շատ տեղեր, մասնաւորապէս ի Տրանսիլուանիա (Սամոշյվար, Եղիսաբեթուպոլիս), Կարին, Ղրիմ՝ Խարուսաբազար, Աղեքսանդրապոլ, Լեհաստան՝ Սուչաւա, Էրովի, զբաղելով առաւելապէս առաքելական պաշտօնով:

Վիեննական Մխիթարեան Միաբանութիւնն ունի Վիեննայի մէջ Մայր վանք մը, հրապարակական եկեղեցի մը, եւ Արուարձանին մէջ (Մաուէր անուն) փոքր Ամառանոց մը: Մայր վանքը հիմնուած է հազար իննհարիւր քառակուսի մետրի վրայ Վիեննայի Եօթներորդ թաղամասին մէջ, յանուն իւր յորճորջուած՝ «Մխիթարեան փողոցի», (Mechitharistengasse) երկարութեան վրայ:

Հոս կը նստի Ընդհանրական Լէքսիկոնի իւր չորս Լեզուագիտները (խորհրդականք) եւ Ընդհանրական Կարգադրութիւնը, որոնք կը կազմեն Միաբանութեան վարչութիւնը: Ասկէ կը կառավարուին բոլոր վանատունները, որոնք ի կարգին ունին Մեծահոգեւոր ԱբբաՏօր իշխանութեան տակ: Մայր վանքին մէջ բացի վարչական անդամներէ՝ կը գտնուին միշտ 10—15 ուխտեալ քահանայ եւ աշխատաւոր եղբայրներ: Հոն է նաեւ Լէքսիկոնը (առ հասարակ՝ 20—25 աշակերտ):

Կղերական աշակերտաց խումբը կը կազմուի երեք դասէ՝ Ուրբաթ, Նորին-Ժայռ եւ Ուսանող:

Ուսանող-Լէւիւր կը նկատուի նախակրթական շրջան, որուն տեւողութիւնն անձին պատրաստութենէն եւ հանգամանքներէն կախուած է: Ուսանողութեան շրջանն է 12—16 տարեկան հասակը: Եթէ ատակ կը նկատուի ուսանող մը բարձրագոյն նպատակի, առ որ կը ձգտի, եւ ունի արդէն առ նուազն 16 տարեկան հասակ, կ'անցնի՝

Նորին-Ժայռ-Լէւիւր, զգենով Միաբանութեան տարազը՝ սքանչաւոր ասուեայ սեւ պարեգօտ, մէջքը կաշեայ սեւ գօտի, որուն վրայէն կը կրէ վարդարան մը, եւ դասուն մէջ՝ փիլոն: Նորին-Ժայռութեան շրջանը, որ 1—1½ տարի կը տեւէ, կը համարուի քննութեան ժամանակ, երբ թէ՛ հետամուտն կը փորձէ իւր կոչումը, եւ թէ՛ Միաբանութիւնն անոր յարմարութիւնը: Եթէ ընդունակ նկատուի՝ կը հրաւիրուի՝

Ուրբաթ-Լէւիւր: Միաբանութեան ուխտերը պարզ են, բայց ուխտադրին կողմանէ՝ Զարմէն-դը: Ուխտադիրը կը պարտաւորէ ինք զինքը չորս ուխտերով՝ ցկեանս անդամ մնալ Միաբանութեան յամենայնի Զնապահութեամբ ԱբբաՏօր ակնարկութեանց, Ողբասիրութեամբ (ամուրիութիւն), Լեզուագիտութեամբ (սեպհական անշարժ եւ շարժական ստացուածքէ հրաժարում), եւ պատրաստ ըլլալ երկու Կարգադրութեան ուր եւ ակնարկէ ԱբբաՏայրը:

¹ Անդ. հատոր Բ. էջ 36 եւն:

ՄԱՅՐ ՎԱՆԹ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Այս երեք շրջանները կապ չունին ամենեւին ուսումնական ընթացքի հետ: Կղերական աշակերտք կը կատարեն իրենց ուսումնական ընթացքը Մայր վանքի մէջ ընդ հսկողութեամբ ուսմանց վերահսկողին, որ վարդապետներէն մին կը լըսայ: Ուսուցիչք ընդհանրապէս միաբան վարդապետներէն կը ընտրուին, բայց ի կարեւոր դէպս կը հրաւիրուին նաեւ գուրսէն օտար՝ աշխարհական ուսուցիչներ: Ընդունակներն ապա կը յաճախեն նաեւ Համալսարան:

Ուսումնական ծրագիրը Վիճապետի ընթացք է: Կ'աւանդուին թէ եկեղեցական եւ թէ արտաքին՝ հումանիտատական եւ այլ գիտութեանց ուսմունք:

Կղերական աշակերտք կ'աւանդուին Դպրոց հայ ազգէ, եւ այն՝ մասնաւորապէս կաթողիկոս հայերէն: Աշակերտք կը խնամուին եւ կը կրթուին յիշ, առանց որ եւ է վճարքի:

Միաբանութեան օրապահիւր կը հոգայ Աստուծոյ նախախնամութիւնը:

Փոքրիկ եկեղեցին նուիրուած է Ս. Աստուածածինի Վարդապետութեան, ուր ամէն օր կը կատարուի աստուածեղէն պաշտօն ըստ հայկական Ժողով: Բայց քարոզք եւ այլ բարեպաշտական հրահանգք գերմանացի ժողովրդեան համար՝ կը պաշտուին գերմաներէն լեզուաւ: Տարին 12—15 անգամ տօնական օրերուն՝ կը մատուցուի Հանդիսաւոր Զայնաւոր պատարագ. սովորական օրերը՝ միայն թիւ պատարագ: Եկեղեցին տարին 3 անգամ կը կատարէ հանդիսական թափօր՝ Աւագ Ուրբաթ, Աւագ Շաբաթ, եւ Սեպտեմբեր 8ին:

Մասնաւորապէս Միսիթարեանց առանձնապատուկ է Սեպտեմբեր 8ի թափօրը, (ընդունուած կայսերական թոյլտուութիւն 1821ին), որ կը խմբուի մեծ հանդիսութեամբ եւ մէկ ու կէս ժամ տեւողութիւն կ'ունենայ, հոծ ներկայութեամբ հազարաւոր տեղացի ժողովրդոց, որուն երբեմն (1844, 1847) նաեւ Կայսրն եւ Կայսրուհին մասնակցած են:

ՎԻՆՆԱԿԱՆ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՑ ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

Միսիթարեան Միաբանութեան գլխաւոր նպատակներէն մին կը լի լի սկզբանէ հետէ մշակել ազգային գրականութիւնը, հետազօտել ազգային հին եւ նոր պատմութիւնը եւ մատենագրութիւնը, ցոյց տալ ճանապարհ, որով յառաջանալ կարենայ Ազգային գրականութիւնը: Այս սկզբունքին, ինչպէս Վինետիկեան, նոյնպէս Վինետիկեան դպրոցն հաւատարիմ գտնուեցաւ ի սկզբանէ անտի, եւ փարեցաւ նոյնին ըստ կարի, որչափ պարագայք թոյլ կու տային իրեն: Դժբախտաբար երկարժամանակեայ բազմաժուռի կեանքը, որուն մէջ ապրիլ ստիպուած էր Միաբանութիւնը 1773էն սկսեալ, կաշկանդեց իւր ձեռքերը եւ չէր հաշտուի կարեւոր ազատութիւնը, համարձակ քայլ առնելու եւ իրագործելու իւր գեղեցիկ ծրագիրներն եւ մեծ ձգտումները: Inter bella silent Musae, եթէ ուղիւ է լատին առածը, կ'արդարանայ եւ հարկ է արդարանալ Միսիթարեան Միաբանութեան սակաւ արդիւնքը — եթէ այսպէս նկատուի ոմանցմէ: Դրականութիւնը բարգաւաճում կը գտնէ միայն խաղաղութեան մէջ. անգործ օրերն միայն են անոր սնունդը: Երբ երկար ժամանակ կեանքի գոյութեան կոիւր կը զբաղընէ անոր կարողութիւնները, ինչ աւելի կրնար յուսացուիլ:

ԵՐԵՎԱՆԻ ՎԵՆԵՐԱԿԱՆ ՄԻՒԹԱՐԵԱՆ

Այս իսկ պատճառաւ շատ կարողներ չեն համարձակած կարկառել ձեռք ծրագրեալ աշխատութեանց եւ իրահամարձակներու արտադրութիւններէն ալ շատերը մնացած են անսկիւ։ Յընթացս պիտի չկասինք յիշատակել նաեւ ձեռագիր երկեր, ցորչափ անոնք իբրեւ Մխիթարեան մօքի արտադրութիւններ կրնային արժանաւորապէս առնթեր դասուիլ տպագիրներու եւ միայն անպատահաբար հանգամանաց շնորհիւ չեն յաջողած տեսնել լոյս։

Հարկ է ըսել թէ Մխիթարեան Հայրերը ցանցաւ անգամ ունեցան Մե. կենսաներ։

Այսու հանդերձ, եթէ ձգենք ակնարկ մը Միաբանութեան գործունէութեան վրայ, պիտի տեսնենք հոն եռանդուն ոգեւորութիւն մը, նպատակայարմար գործունէութիւն մը՝ եւ այն յատուկ նկարագրով, որ կը զանազանէ անոր արդիւնքն այլոց արդիւնքներէն շոշափելի կերպով եւ հարկւր տարւոյ գործունէութիւնը ճոխ եւ արդիւնալից կ'ընծայէ, նկատի չառնելով երբեք գործնական կեանքի մէջ արդիւնաբերած արգասիքը։

Թող տրուի ինձ այս տեղ համառօտիւ ներկայացընել զայն։

Այն ինչ բաժնուած վեհնետիկէն (1773)՝ մինչ դեռ եւս իրենց ոտից կռուան կը փնտռէին Մխիթարեան Հայրք ի Տրիեստ, կ'ուղղէն առաջին ուշադրութիւնը սեպհական տպարան մը բանալու վրայ, որով կարենան սկսիլ իրենց գրական գործունէութիւնը։ Գրեթէ 35 տարուան մէջ կը հրատարակէ այդ տպարանը 50է աւելի հայերէն հատորներ։

Այս գրքերն առաւելապէս տարրական էին քան զիտական։ Ուսումնական գրքեր հեղինակելու երազէն յառաջ, Մխիթարեանք իրենք զիրենք ստիպուած զգացին զբաղել նախ մանկական՝ նախակրթական գրականութեամբ, լոյս հանելով կարգ մը պրոբնարաններ՝ եւ նման տարրական գրքեր ինչպէս ժամանակը կը պահանջէր։ Հարկ համարեցան նաեւ կանոնաւորել եկեղեցական պաշտամունքը, ընձեռնելով կարեւոր մատենները՝ Պատարագամարոյց (1803), Սպասարարութիւն յայնաւոր պատարագի (1803), Սաղարոյ (1790), Գիրք յեռնարարութեան (1787), Ժամագիրք (1803) եւն, որոնք իրենց ձեւի մէջ նորութիւն էին ժամանակի համար։ Ապա ձեռնարկեցին նաեւ բարձրագոյն աշխատութեանց. Տրիեստեան հարց համար միշտ պատուաբեր պիտի ըլլայ Բիւլարտի «Գլխաւորաւորութիւն Բողոքականութեան Ս. Թովմայէ», հսկայ գործոյն թարգմանութիւնը Հ. Աստուածատու Բարսիկեանի ձեռքէն, որ եւ տպագրուեցաւ երեք քառածալ հատորի մէջ, աւելի քան 1500 էջ — Տրիեստ եւ Վիեննա, (1810—1813) որ իբրեւ տեսական եւ բարոյական Աստուածաբանութիւն մինչեւ այսօր ունի մեծ անուն։ Նոյն ծրագրով լոյս հանեցին 1791ին նաեւ Հաբերտի «Համարարութիւն վարդապետութեան հասարակ», երեք հատոր Աստուածաբանութիւնը։ Չենք յիշեր բարոյագիտական մանր հրատարակութիւնները՝ մեծաւ մասամբ թարգմանութիւն։

Նոյն բազմազաղ ժամանակներն առաջարկուեցաւ իրենց Մուրատ Ռ. Ղարաժեանէ թարգմանել եւ հրատարակել Ռոյքի բազմահատոր Հոգեւորական պատգմութիւնը, որուն կը ձեռնարկեն իսկ, բայց շուտով կը ստիպուին թողուլ։ Թէեւ նման

ձեռնարկութեանց մէջ ուրիշ առթիւ գտնուած էին խիզախ. այսպէս 1784—1786 հրատարակած էին Ռուպերդընի «Վէպաանն-ի-ն-Աֆրիկայ», գործոյն երկու մեծ

ԱՆԱԳՈՐԱՆԸ

հատորները՝ թարգմանութեամբ Հ. Միլնս Գապարեանի:

Կրամական նեղութիւնը, որուն ենթարկուած էր Միաբանութիւնն ի Տրիեստ, թոյլ չէ տար իրեն տպագրութեան յանձնել ուրիշ կարեւոր երկեր, ինչպէս՝ Վա-

ղութի խնայարարական եւ արամաբանական կանոնաց եւ այլ ուսումնական քանոնա-
րեանց, Ուսուցիչ խնայարարական եւ, հեղինակութիւնը Հ. Ա. Բարիկիւսանի, գալ-
ձեալ 10 մեծագիր հատոր՝ Լեզուաբանութիւն, Ճարտարապետութիւն, Ուսուցիչութիւն,
Վարահաշէն եւն, եւ Մարեան երաժշտութեան ի շրջա Գերմ. Բաշանեալ, յօրինեալ է
Գրոյն Դալմի եւ արդի Դեմանտ երաժշտ. հեղինակաց Յոնայ, Լադնայոց եւ
Խաւալայոց, 1801ին՝ աշխատասիրութիւն Հ. Անտոն Խազարտաշեանի, եւն եւն,
որոնք հեղինակուած են մեծ հմտութեամբ, մանաւանդ վերջինս, եւ կը մնան
ձեռագիր:

Տրիեստեան Հարց վիճակը՝ փոխադրուելով Վիեննա (1811) ոչինչ բարեփոխու-
ի սկզբան: Բայց նոր սերնդեան մէջ տակաւ տակաւ սկսան ծաղկիլ նոր անձնաւորու-
թիւններ, ինչպէս Հ. Վ. Զալթիսեան (ծն. Կ. Պոլիս, 1803, Հոկ. 18, † 1834),
Հ. Մ. Վեցիստեան,
Հ. Յակոբս Պոգա-
մեան (ապա ընդհ. Արբայ), Հ. Աղեքս. Պաշմեան (ծն. Կ. Պոլիս, 1814, Յունիս 26, † 1884, Դեկտ. 5 ի Հռոմ իրրեւ տիտղոսաւոր եպ. Ակրիդայ),
Հ. Պոդոս Յովնա-
մեան, Հ. Մադարիս Սամուէլեան (ծնեալ յԱնկիւրիա, 1815, Յուլ. 8. † 1886, Նոյ. 20 ի Կ. Պոլիս),
եւն, որոնք պատրաստե-
ցին աւել 1830—1840 կղերանոցի մէջ այն-
չարոց Սուրբաշխանի ի Հ. Գեորգայ Ոսկեան (1826), Ալեքս. Արեւմ. ընթացի-
ութեան հին ոսկեգարու թարգմանութեամբ (1832): Լայելելէ Կաթիլեքէն
եւ Տաթիլեքէն հայերէն Բաւարացիներ Հ. Յ. Պոգաձեան (1838), հայերէն
եւ օտար լեզուներու համար քերականութիւններ եւն: Ուշագրաւ է մանա-
ւանդ այն, որ 1819ին ձեռնարկուած է նաեւ «Դանթե-ի-ն-Դի-Վինթի-ն» լատինա-
կան անուն շարաթարգմանի մը հրատարակութեան: 1836ին Հ. Ա. Կանոն-
ութեան տուած է մինչեւ անգամ հայտատու Լեզուաբանութիւն մը, եւ յաջորդ
Պաշմեան անուն 4 տետրակ: Մասնաւոր ուշադրութեան արժանի
տարին «Վայելաբանութիւն» անուն 4 տետրակ: Մասնաւոր ուշադրութեան արժանի
է մանաւանդ վերջինս, ուր բացի սովորական պարբերիկ այլեայլ օրինակներէն
(ձեռագրի համար), ամենանոր զօգարութեամբ ներկայացուած են նաեւ ընտիր
ծաղկազրեր, ծաղկիկներ, եւն: Գործը միակ երեւոյթն է մինչեւ օրս հայ
գրականութեան մէջ: Գծագրութեան ընդհանրապէս յատուկ խնամ տարուած է
մանաւանդ այս շրջանին, երբ երեւցած են նաեւ ճարտար ձեռքեր: Միւլթարեան

Հ. ԱՂԵՔՍԱՆԻ Կ. ՊԱՇԻԱՆ

Հ. ԱՂԵՔՍԱՆԻ Կ. ՊԱՇԻԱՆ (1826), Ալեքս. Արեւմ. ընթացի-
ութեան հին ոսկեգարու թարգմանութեամբ (1832): Լայելելէ Կաթիլեքէն
եւ Տաթիլեքէն հայերէն Բաւարացիներ Հ. Յ. Պոգաձեան (1838), հայերէն
եւ օտար լեզուներու համար քերականութիւններ եւն: Ուշագրաւ է մանա-
ւանդ այն, որ 1819ին ձեռնարկուած է նաեւ «Դանթե-ի-ն-Դի-Վինթի-ն» լատինա-
կան անուն շարաթարգմանի մը հրատարակութեան: 1836ին Հ. Ա. Կանոն-
ութեան տուած է մինչեւ անգամ հայտատու Լեզուաբանութիւն մը, եւ յաջորդ
Պաշմեան անուն 4 տետրակ: Մասնաւոր ուշադրութեան արժանի
տարին «Վայելաբանութիւն» անուն 4 տետրակ: Մասնաւոր ուշադրութեան արժանի
է մանաւանդ վերջինս, ուր բացի սովորական պարբերիկ այլեայլ օրինակներէն
(ձեռագրի համար), ամենանոր զօգարութեամբ ներկայացուած են նաեւ ընտիր
ծաղկազրեր, ծաղկիկներ, եւն: Գործը միակ երեւոյթն է մինչեւ օրս հայ
գրականութեան մէջ: Գծագրութեան ընդհանրապէս յատուկ խնամ տարուած է
մանաւանդ այս շրջանին, երբ երեւցած են նաեւ ճարտար ձեռքեր: Միւլթարեան

Թանգարանը ունի այսօր բազմաթիւ կտորներ (ընծայականներ եւ նմաններ) այս արուեստէն Պաշտօնական, Այտուցական եւ այլոց ձեռքերէն: Յիշատակուելու արժանի է այս բաժնին մէջ մասնաւորապէս Հ. Ռախիպէշ Պարոնէ իւր յօրինած Հայերէն Վեպերները (860է աւելի տեսակ, որ զժամանակահատիկ կը մնայ):

ԽՈՐԱՆ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՆՈՐԶԻ

Բաց ի յիշատակուածներէն գտնուեցան նաեւ ընդարձակ հմտութեամբ եւ տոկուն յարատեւութեամբ այնպիսի անձաւորութիւնք, որոնք թէեւ ընթացման մէջ բայց գործեցին եւ արտագրեցին հարուստ թուով աշխատասիրութիւններ. իբրեւ այսպիսի արդարեւ արկար անշուստ-միտ ճշմարտացոյց է մանաւանդ անոն ճշմարտացոյց օրն անձանցին ճանաչած է հասարակութեան: Սա է.

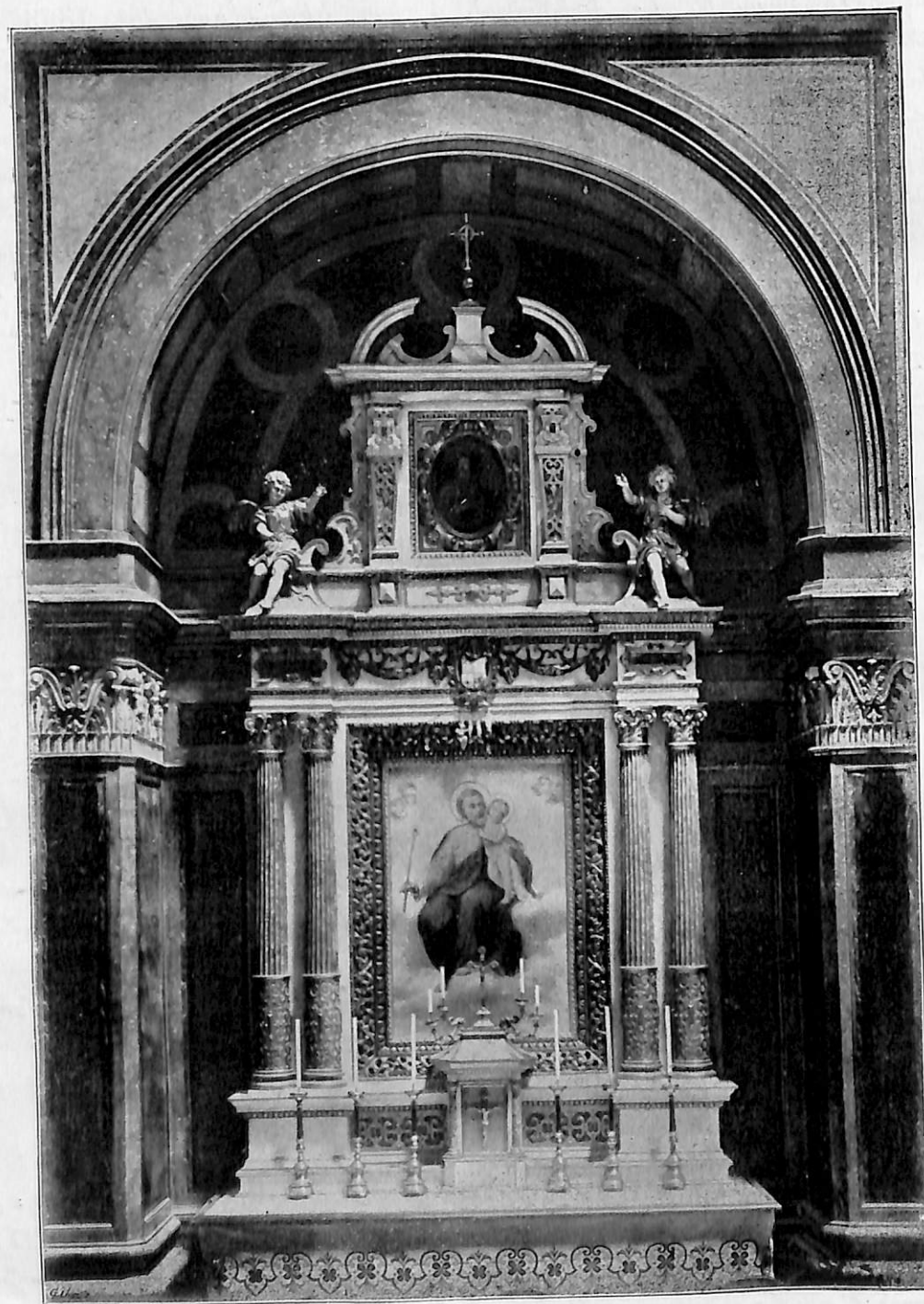
Հ. ՌԱՓԱՅԷԼ Վ. ՈՒԶՈՒՆԵԱՆ

Ուզունեան, որ եւ Նրկայեան, ծնած է Կ. Պոլիս, 1800, Մարտ 4, ձեռնադրուած քահանայ 1818, Նոյ. 1ին, երկար ժամանակ գործած է ի Մայրի ռուսական Լեհաստանի, եւ վախճանած է խոր ծերութեան մէջ 1863ին: Իւր գրական արտադրութիւնք աւելի թարգմանութիւններ եղած են քան հեղինակութիւններ: Լաւ հմուտ Լատիներէնի, Յունարէնի, Գաղղերէնի, Գերմաներէնի, Իտալերէնի եւ Լեհերէնի, ձեռնարկած է հայացընել Լատին, Յոյն, Գաղղիացի եւ այլ դասականներու գործերէն մեծ մաս մը, ընտիր թարգմանութեամբ — համաձայն բնագրայ՝ ոտանաւոր կամ արձակ. միեւնոյն ժամանակ ունենալով ձեռքի տակ նաեւ այլ գրութիւններ՝ աստուածաբանական, բնագիտական եւն: Գծաբանութեամբ իւր մեծաթիւ աշխատասիրութիւնք, որոնց մեծ մասը գրաբար է, ժամանակի բերմամբ մնացած են անտիպ՝ զարդ մեր Մատենադարանի, ամենամաքուր նոսրագրով խիտ առ խիտ տողուած. հատ մը միայն, իւր գրական առաջին փորձն անշուշտ, տեսած է լոյս՝ «Հոգեւոր Ժամանակ-Միտք» ասոյն-ամսական Բանկը, 1825ին: Այս տեղ կը բաւականանամ տալ կարեւոր գործերուն վերնագիրները միայն.

1. Պաղլիսի Ուլիսի Երեմիայի Գրքի Լ. թարգմ. 1828: —
2. Նորին թղթիցն ի Պաղլիսի Գրքի Գ. թարգմ. 1828: —
3. Նորին թղթիցն ի Պաղլիսի Գրքի Երեմիայի Գրքի Լ. թարգմ. 1828: —
4. Նորին Երեմիայի Գրքի Լ. թարգմ. 1835: —
5. Նորին Պաղլիսի Երեմիայի Գրքի Լ. թարգմ. 1836: —
6. Նորին Պաղլիսի Երեմիայի Գրքի Լ. թարգմ. 1842: —
7. Նորին Պաղլիսի Երեմիայի Գրքի Լ. թարգմ. 1841: —
8. Նորին Պաղլիսի Երեմիայի Գրքի Լ. թարգմ. 1841: —
9. Նորին Պաղլիսի Երեմիայի Գրքի Լ. թարգմ. 1841: —
10. Նորին Պաղլիսի Երեմիայի Գրքի Լ. թարգմ. 1841: —
11. Նորին Պաղլիսի Երեմիայի Գրքի Լ. թարգմ. 1841: —
12. Նորին Պաղլիսի Երեմիայի Գրքի Լ. թարգմ. 1841: —
13. Նորին Պաղլիսի Երեմիայի Գրքի Լ. թարգմ. 1841: —
14. Նորին Պաղլիսի Երեմիայի Գրքի Լ. թարգմ. 1841: —
15. Նորին Պաղլիսի Երեմիայի Գրքի Լ. թարգմ. 1841: —
16. Նորին Պաղլիսի Երեմիայի Գրքի Լ. թարգմ. 1841: —
17. Նորին Պաղլիսի Երեմիայի Գրքի Լ. թարգմ. 1841: —
18. Նորին Պաղլիսի Երեմիայի Գրքի Լ. թարգմ. 1841: —

Բաց ասկից ունի բազմաթիւ թարգմանութիւններ կրօնական քնարերգութեանց խտալացի, գաղղիացի կամ լեհ հեղինակաց, եւ աստուածաբանական գրուածոց: Այսպէս՝ Արքեպիսկոպոսի ի պէս պէս քերդողաց թարգմանութեամբ քաղեալք (1827): — Յանկո-միտ Բարեպարիչի (քնարերգականք), թարգմ. 1827: — Յանկո-միտ Աւետարանի թարգմ. 1846: — Բանաստեղծութիւնի Պարոնի լեզուայ եւ Պարոնի լեզուայ Բանաստեղծութիւնի թարգմանութիւն երկասիրեալ (1854) եւն: Վերջիններէն յիշեմ միայն Սեղիտայի Պարոնի Լաւոր-Մարտիկանի Գրքի Լ. թարգմ. (1846, Ա-Բ. հատոր). Տրիպլիտեան Ժողովոյն Պաղլիսի լեզուայ լատին Բրիտանականին թարգմանութիւնը (Ա. Բ. հատոր). Փրանկ. Բանաստեղծայ Պարոնի Սեղիտ-Մարտիկանի Պ. Պարոնի Գրքի Լ. թարգմ.

1859—61, հինգ մեծ հատոր, իրր 4000 էջ են են: Ունի նաեւ թատերական հատուածներ՝ Մոլլերէն (մասամբ Լեհաստեղ թարգմտով) եւ ուրիշներէն, աշխարհաբար եւ զրաբար, առ ձեռն բառարան հայերէն եւն են:

ԽՈՐԱՆ Ս. ՅՈՎՍԵՓԱՅ ԱՍՏՈՒԱԾԱՀՕՐ

Թարգմանութեան ժամանակ իւր ոճը շատ բարեխիղճ է, մանաւանդ դասականաց թարգմանութեան մէջ, երբ իմաստին լաւագոյն ըմբռնման համար ունեցած է աչաց առջեւ երկու-երեք եւ երբեմն չորս-հինգ լեզուաւ թարգմանութիւններ: Հոմերոսի Իլիականին թարգմանութեան ձեռք զարկած է անձանօթ դեռ Հ. Թումանյան:

Ճեանի անձիշդ թարգմանութեան, զոր եւ մանր քննութեան ենթարկած է ներածութեան մէջ: Լեզուն սեթեւեթեալ է, շատ կանոնաւոր սահուն եւ ճաշակաւոր, թէեւ ոչ ոսկեղարեան հայերէնի հետեւող: Ուրիշ տեղ յուսարով որ առիթ կ'ընծայուի մանրամասնօրէն ներկայացընելու Հ. Ուզունեան իրրեւ թարգմանիչ, բաւական համարուն հոս տողերս եւ մենք անցնինք ուրիշ անձնաւորութեան մը:

Հ. ՊԱՆՂՈՍ Վ. ՅՈՎՆԱՆԵԱՆ

Յովնանեան ծնած է Կ. Պոլիս 12 Սեպտ. 1802, ձեռնադրուած քահանայ 24 Հոկտ. 1824, եւ վախճանած 9 Յունուար 1884, ի Վիեննա:

Աղօթել, ուսուցանել, կարգալ եւ զրել, ահա կեանք մը, զոր ասրեցաւ Յովնանեան երկար տարիներով: Դժուարին է հաստատել, որն աւելի զրաւեց իւր ժամերը. բայց ամէն ալ հաւասարապէս եղած են իւր ամենօրեայ զբաղմունքը:

Գրասէր էր Յովնանեան բառին բովանդակ իմաստով. իրեն շատ բան կը պարտի Միութարեան Մատենադարանը: Բայց միաժամանակ էր նաեւ եռանդուն զրող: Իրրեւ զրող երկու ճիւղ մասնաւորապէս մշակած է Յովնանեան՝ Պատմութիւն եւ Դաստիարակութիւն. բայց նաեւ լեզուներու ուսումն եւ այլ գիտութիւն:

Հ. ՊԱՆՂՈՍ Վ. ՅՈՎՆԱՆԵԱՆ

Լեւոն Իսախան (1864) գործէն նշանակալից է իւր նորութեամբ մանաւանդ լեզուագիտական-պատմական գեղեցիկ աշխատութիւնը՝ Մարդկային լեզուին սկզբն, համագումար, Դիւնեան ու Բաժանման եւ պարսկերէն լեզուաց լեզու, քննական պետութիւն (1857), ուր առաջին անգամ քննութեան կ'առնու հայերէնի աղերսը օտար լեզուաց հետ: Իրրեւ լեզուագէտ հարկ է ըսել որ Յովնանեան ունէր հմտութիւն բաղմամբիւ՝ արեւելեան եւ արեւմտեան լեզուաց, հիններէն յատկապէս լատիներէնի, որուն համար կաղնած ալ է Վերականգնութիւն մը, որ անտիպ է. ձեռագիր մնացած է իրմէ նաեւ Լեհերէնի Ժերականութիւն մը:

Պատմականին հետ սիրած է Յովնանեան նաեւ Վաստիարակութիւնը եւ հեղինակած այլ եւ այլ գրքեր՝ ցրուել քայքայելու նպատակաւ շարք մը կանխակալ կարծեաց, որոնք ժողովրդեան մէջ դեռ արիւղ էին, եւ նոր սերունդը դաստիարակելու ըստ նորագոյն առողջ սկզբանց: Այս նպատակաւ յօրինուած են Վարժութիւն մանկան (1826, որ այնուհետեւ չորս տպագրութիւն տեսաւ), Զրահագրութիւն ասորիական:

Գերմանիայի Բեռլինի Գերմանական (1841), Լապտիշի Գերմանական (1862), Ուստի-Կապիշի Գերմանական (1862) եւն: 1835ին լոյս հանած է նաեւ ընդարձակ Լապտիշի-Գերմանական, Բեռլինի, Կապիշի:

ԽՈՐԱՆ Ս. ԱՆՏՈՆ ԱՆԱՊԱՏԱԿԱՆԻ

Այս սպասարանը աշխատութիւնը սակայն համեմատութեամբ անտիպ մնացած իւր միւս գործերուն՝ փոքրիկ մաս մը միայն կը ներկայացնեն զրական գործունէութեան: Չնուազիր աշխատութեանց մէջ ուշադրութեան արժանի են իր գերմաններէն

Թարգմանութիւնը հայերէն պատմագրութեանց՝ Լապտիշի, Օւստի-Կապիշի, Ս. Երոնիմովի Վասիլի երեւելի արանց գործոյն հայերէն Թարգմանութիւնը եւ հայոց պատմութեան վերաբերեալ քաղաքացիներն Ամիանոսի եւ այլ լատին եւ յոյն պատմագրաց երկերէն:

Բոլորովին ուրիշ շրջան սկսաւ Միաբանութիւնա 1840էն ետքը, երբ արդէն բարեօրած էր բաւականաչափ Միաբանութեան ներքին եւ արտաքին անդորրութիւնը, հասունցած էին նոր ոյժեր՝ գերմանական քննադատ ուղղութեամբ մշակուած:

Գիտութեան ամէն ճիւղ գտաւ իրեն հետեւողներ այս շրջանին մէջ. երեւցան ընտիր անձնաւորութիւնք, որոնք գործեցին մեծ եռանդեամբ եւ կորովով. եւ Վիեննական դպրոցին տուին փառք մը, որ անշեղանակ պիտի մնայ:

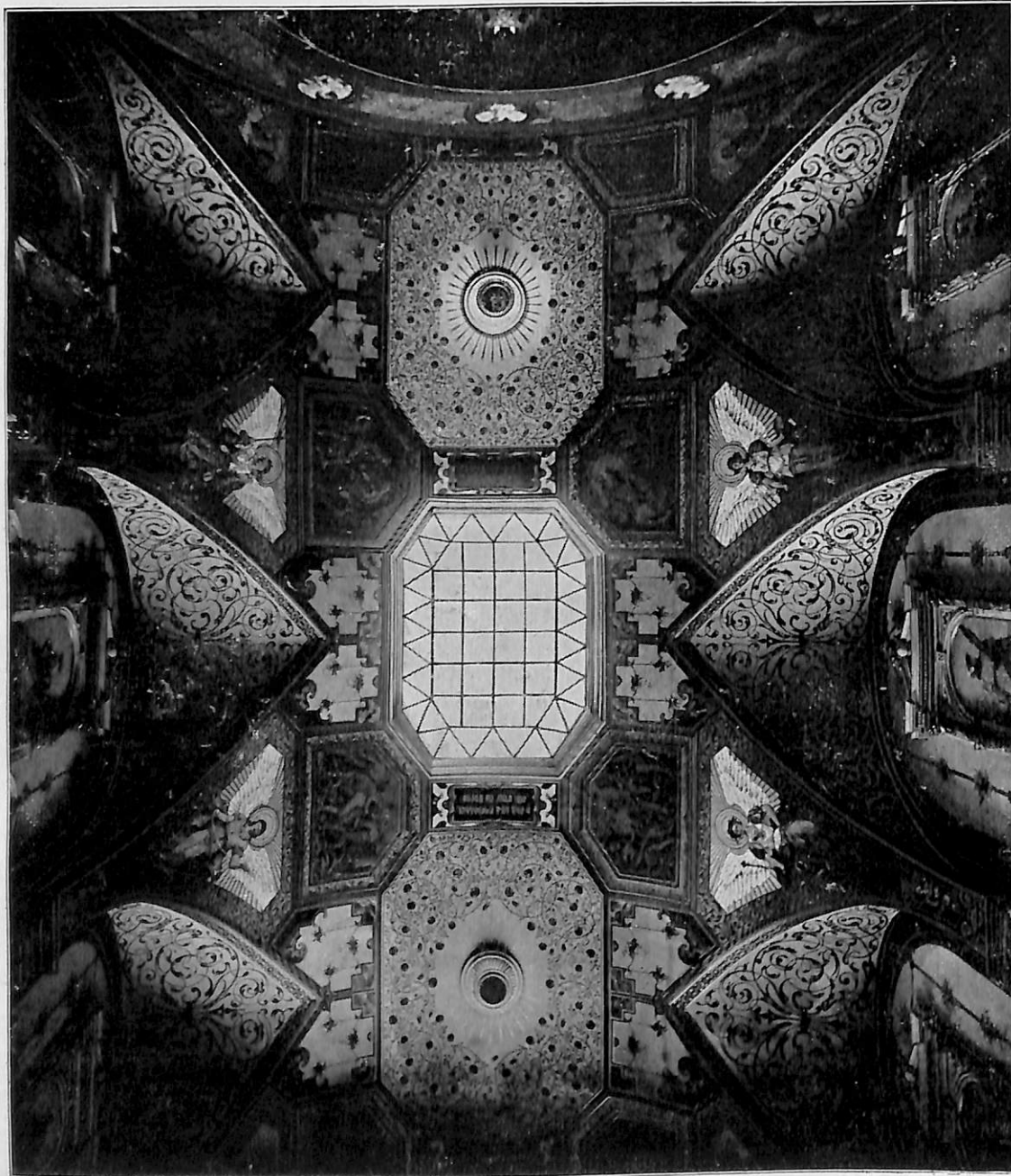
Նկարագրական երեւցաւ այսուհետեւ Վիեննական դպրոցի գործունէութեան մէջ մանաւանդ քննադատական ուղղութիւնը: Դաստիարակուած գերմանական կրթութեամբ գերման կրօնայի ներքեւ, ինքնաբերաբար զարթեալ նոր սերնդեան մէջ ամենայն ինչ քննադատելու ոգին. աւանդութիւնը կամ սովորութիւնը, որ մինչեւ նոյն ատեն միակ ուսուցիչն կը նկատուէր, տեղի տուաւ քննադատութեան առջեւ, եւ սկիզբ եղաւ նոր գործունէութեան, ամէն երեւութի պատճառաւորութեամբ:

Այս սկզբունքով ձեռնարկուեցաւ նախ հայ լեզուի նորագութեան:

Արդէն Միւրթար Աբբայ եւ իւր աշակերտք հարկ տեսած էին լեզուի նորագութեան, եւ յաջողած էր որոշ չափով զտել յստակել հին հայերէնը դարերու աղաւաղումներէն, մասնաւորապէս ջանիւք Հ. Մ. Աւգերեանի, Հ. Դաբրիէլ Աւետիքեանի, Հ. Արսէն Բազրատունւոյ եւ Հիւրմիզեան հարազատաց, որոնք Թարգմանեցին եւ հեղինակեցին նորանոր երկեր՝ Ռոլինի Հնախօսութեանց հատորները եւն, որոնց մէջ զգալի էր արդէն նորագեալ հայերէնի գեղեցկութիւնը: 1820—1836ին գովելի եռանդեամբ սկսան Վիեննական հարկ հետգհտէ լոյս հանել նաեւ հին դասական մատենագրութիւնները, (Եզնիկի, Ոսկերեանի, Եփրեմի, Բարսղի, Եւսեբեայ, Սեւերիանոսի եւ այլ հին հարկ գրուածքներն): որոնց փութացին ձայնակցել նաեւ Վիեննականք՝ Վալտեր Էմմանուէլ հրատարակութեամբ (1832): Այս նոր շարժումը Վիեննական դպրոցի երիտասարդ սերնդեան մէջ յառաջ բերաւ հետաքրքրութիւն դէպ ի նախնեաց լեզուն, արթնցաւ նոր ուշադրութիւն դէպ ի հին մատենագրութիւնն, ուր նշմարելի եղաւ զանազանութիւն լեզուի եւ լեզուի: Վիեննական դպրոցն աւելի խորը մտեցաւ:

Մանրագետ գննութեամբ ու համեմատական քննութեամբ չափեց հայ լեզուի խորութիւնը, ցուցուց այն զանազանութիւնը, որ Մաշտոցեան հայերէնի եւ յունական ու լատինական հայերէններու մէջ կար, տեսաւ վեհ մը Եզնիկի եւ Եղեղի, Խորենացու լեզուներուն մէջ, եւ այսպէս յերեւան հանեց դարաւոր աղաւաղութեանց ետեւը Թաղնուած ոսկերարեան հայերէն լեզու մը որ միայն Ս. Դարու մատենագրութեանց յատուկ էր, նկատեց նաեւ այս դարու մատենագրութեանց մէջ աստիճանաւորութիւն, եւ պարզեց հայերէն դասական ոսկերարեան լեզուի նկարա-

գիրք: Ապա այս լեզուն իւր գրչի լեզուն ըրաւ եւ ժԹ. դարուն Մաշտոցի խօսիչ տուաւ: Թէեւ ունեցաւ իրեն բուռն հակառակորդներ եւ իրեն հետեւողներ քիչ եղան, վասն զի ժամանակը ժողովրդախօս լեզուի կը միտէր,

Ա Ռ Ա Ս Տ Ա Ղ Ն Կ Ն Ղ Ն Յ Ի Ո Յ Ն

բայց նոյն տեսական՝ բանասիրական ճշմարտութիւնը միշտ պատիւ ընող զիւս մը կը մնայ գանդակներուն, որուն հիման վրայ միայն կրնայ բարձրանալ բանասիրութեան եւ լեզուագիտութեան անխախտ շէնքը¹:

¹ Հմտ. Հ. Գ. Վ. Գալէֆէտեան՝ Ոսկեդարեան եւ ոչ ոսկեդարեան հայերէնի խնդիրը. ՀԱՆԴ. ԱՄՍ. 1904, [Հ. Ա. Այս-ընէն]՝ Մատենագրական խորհրդածութիւններ, ԻԻԲՈՊԱ, 1856:

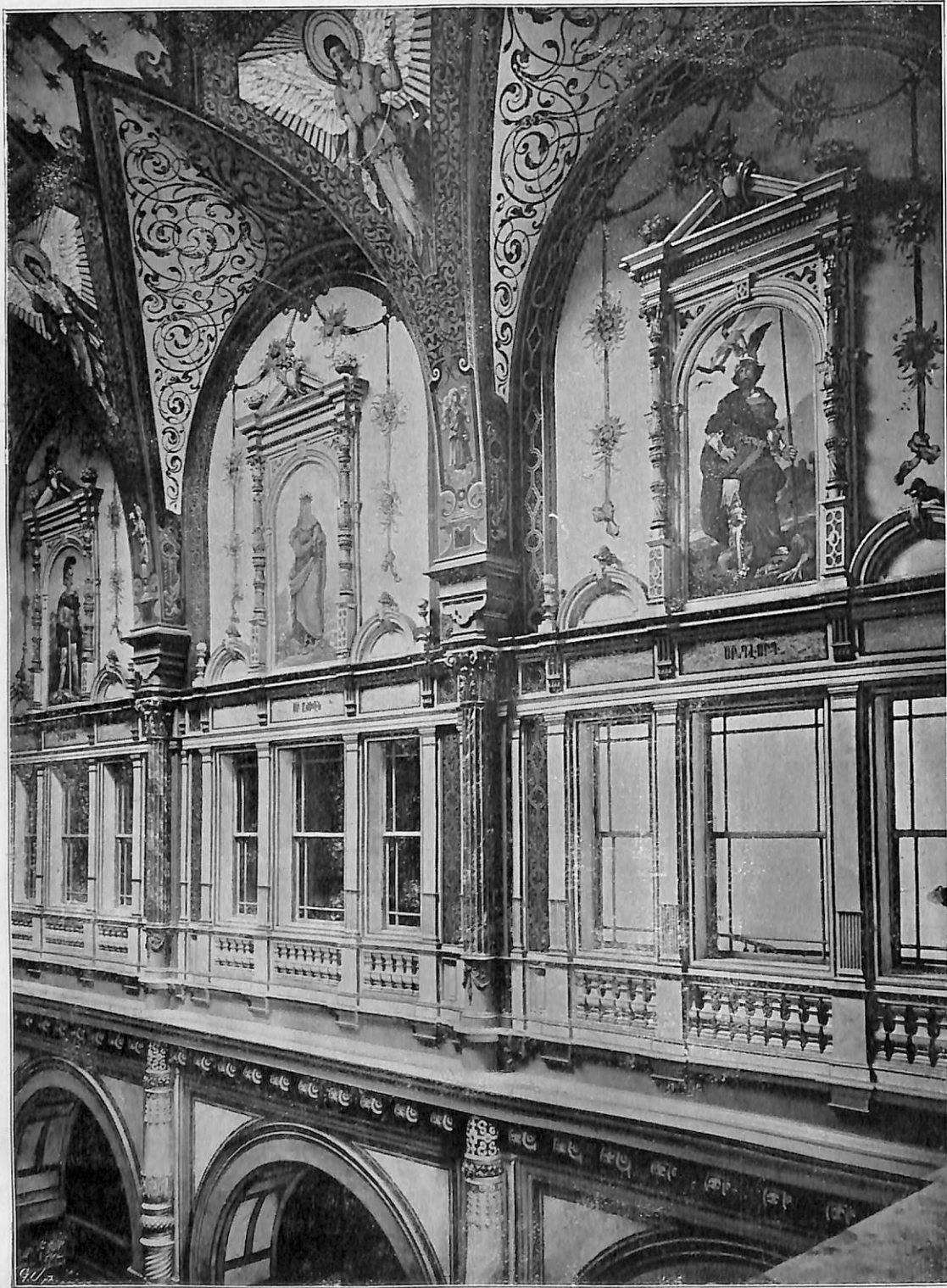
Այս շարժման գլխաւոր ռազմիկներն հանդիսացան Հ. Յովսէփ Վ. Գալթըր-մեան, Հ. Մաշտոցիի Գալթըր-մեան (ծն. ի Կ. Պոլիս, 1818, Փետր. 11. ձեռնադրուած՝ 1840, Նոյ. 1, † 1903, Դեկտ. 3 ի Կ. Պոլիս), Հ. Ղեւոնդ Յովնանեան, Հ. Փիլիպպոս Ժամանեան (ծն. Կ. Պոլիս 1819, Օգ. 3, ձեռնադրուած՝ 1844, Սեպտ. 8, † 1853, Յունիս 21 ի Վիեննա), Հ. Արսէն Այտը-մեան, Հ. Նիկիտէ Զագրմեան (ծն. Կ. Պոլիս, 1824, Յունվ. 30, ձեռնադրուած՝ 1845, Նոյ. 1), Հ. Բերտիէ Սպենեան (ծն. Կ. Պոլ. 1817, Մարտ 13, ձեռնադր.՝ 1838, Սեպտ. 8, † 1886, Դեկտ. 2 ի Վիեննա), Հ. Սրայփոն Էմինեան (ծն. Կ. Պոլ. 1823, Յունիս 23, ձեռն.՝ 1845, Նոյ. 1, † 1854), եւն եւն, հսկայ անձնաւորութիւնք, որոնք աշխատասիրեցին նոյն ոսկեդարեան յղեալ հայերէնով այլեւայլ աշխատութիւններ, եւ քիչ ժամանակի մէջ ստեղծեցին բազմազան լեզու-ի, Գ. տպ. 1844 հիմնովին սրբագրուած, նոր սկզբունքներու համաձայն, որուն Ժ. տպագրութիւնը Հ. Ա. Այտըմեանի ձեռքը եւ տպարանի ընդարձակութեամբ բոլորովին նոր խմբագրուեցաւ 1885ին, Հ. Ղ. Յովնանեանի Վերահան-մէ-ն Դասական հայերէնի՝ չորս մեծադիր հատորներ (անտիպ), կազմուեցան քաղաքացիական ոսկեդարեան դրութիւններէ (Բաւարացիք եւ Բարձրագոյն Բեանց Զանգեաց, Հ. Յ. Գալթըրմեանի 1849, եւ մանաւանդ Լաւրենտի ընկերացի-ի Դասական Բեանց Զանգեաց, Ա. եւ Բ. հատոր 1866 եւ 1910 կազմած Հ. Թադէոս Թոռմեան, ապա Թադէոս Արքայ, պատուած Փրանկ. Յովսէփայ Կարգին Հրամանատարութեան (commandeur) շքանշանով, ձեռնարկուեցան դասական հայերէնի բառարաններ (որոնք սակայն անտիպ մնացած են, ի լոյս գալով 1850ին միայն՝ Լ. Բար-բարեան Դասարան հայերէնի բառարան, ի Հ. Նիկիտէ Զագրմեան), յորինուեցան օտար լեզուներու համար բառագիրքներ՝ դասական հայերէնով (Բաւարացի խաւերէն-գաղղիերէն-հայերէն-բառարան, Հ. Փ. Ժամանեան, տպ. 1846ին, Հ. Ս. Էմինեան Բաւարացի Վաղղի-Հայ. Տաճկ. 1853, Հ. Յ. Պոզմեան Բաւարացի Տաճկիերէն, Հայերէն, 1841, եւն եւն):

Հ. ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

Հին դասական հայերէնի հաստատութիւնը յառաջ բերաւ նաեւ կանոնաւորութիւն Լեւոն-Գալթըրմեան, որուն նոյնպէս յատուկ ուշադրութիւն դարձուեցաւ. 1819ին արդէն նշմարելի են աշխարհարար գրքեր, եւթարկուած թէեւ Կ. Պոլսոյ ռամկա-

խօսութեանց. 1840է ետքը այլ եւս կանոնաւորուած կը տեսնենք քերականական յատուկ օրէնքներով, որ եւ 1847էն ի վեր կ'ըլլայ Լաւրիա շաբաթաթերթին լե-

ՉԱԽԱԿՈՂՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՆ (Ս. ՍԱՐԳԻՍ, Ս. ԱՇԽԷՆ, Ս. ԳԷՈՐԳ)

զուն մաքուր ճաշակաւոր եւ զօրեղ հայերէնով, որուն քերականական սկզբունքներն պահուած էր տալ Հ. Այտրնեանի իւր Գլուխ-գործոցին մէջ (Վննական Վերա-

Լաւրիա-ն աւելի աշխարհաբար, 1866): Ապա շարունակուեցաւ նոյն գործը Հանրէս Լաւրիայի մէջ նոյն ուղղութեամբ, եւ այսօր ինչպէս ոսկեդարեան հայերէնի, նոյնպէս արեւմտեան աշխարհաբարի կանոնաւորութեան գործոյն մէջ Վիննական Դպրոցն եղաւ առաջին ճանապարհայորդարն եւ ուղեցոյցը:

Քննութեան առնուեցան Վննական-ը եւ Լաւրիայի Պարսկ-ն եւ Մարտիկ-ն Գր-ն, իւր ամէն ճիւղերով: Լուրջ ուսումնասիրութեան ենթարկուեցաւ մինչեւ նոյն ժամանակ զեռ առասպելախառն ազգային պատմութիւնը, որ միշտ ազգամոլ աչքերով նկատուած էր: Հ. Գալթրաթեանի Տէկէրական Պարսկ-ն (Հոր. Ա-Բ. 1849—1852) եղաւ առաջինը, որ դարուն գիտութեան պահանջի համաձայն՝ առաւ ի բաց աւանդական քողն, եւ ներկայացուց պատմութիւնը իւր սեպհական երանգներով: Լոյս տեսան նոյն ուղղութեամբ նաեւ ուրիշներ (Պարսկ-ն Տէկէրական Ժողովոյ արեւելայն՝ ի Հ. Պ. Յովնանեան, 1847, Պարսկ-ն Հայոց՝ ի Հ. Ն. Չաքրաթեան, 1851, Պարսկ-ն Ուրբէնեան հարստ-ն ի Հ. Ա. Պալաթեան, 1840—1845, անտիպ, Պարսկ-ն Ժողովական-ն ի Հ. Ղ. Յովնանեան, 4 Հոր. 1856—1860, Պարսկ-ն Վախագիտական Վարդապետական ի Հայոց, ի Հ. Ա. Պալաթեան, 1878, Վախագիտական Ուրբէնեան Կրթական ի Հ. Կ. Սիւրբաթեան, Լաւրիայի Պարսկ-ն ի Հ. Վ. Ըստիսթեան 1872 եւն եւն):

Նկատի առնուեցաւ միաժամանակ նաեւ Լաւր. Մարտիկ-ն ուսումնասիրութիւնը, որուն ռազմական հանդիսացաւ դարձեալ Հ. Յ. Գալթրաթեան (Պարսկ. Մարտիկ-ն Հայոց, 1851, որ դժբախտաբար թերի մնաց. Վննական Հանգստեան Յովնանեան, եւն եւն) եւ իրեն յաջորդներ ունեցաւ Հ. Տաշեան մը եւ ուրիշներ: Այս ճիւղը զարգացաւ յատկապէս 1890էն ետքը՝ Հանրէս Լաւրիայի մէջ՝ ուր հետզհետէ լուծուած ընդունեցան բազմաթիւ մատենագրական խնդիրներ, հետազոտուեցան հայ պատմագիրները եւն. որոնց մասին ստորեւ առիթ պիտի ունենանք խօսելու: Չեռնարկուեցաւ նաեւ թարգմանել հայ պատմագիրները գերմաներէնի (Մովս. Խաչատուրի կրկին անգամ՝ Հ. Մարտիկ Մատենադարան եւ Հ. Փիլիպ. Ճալաթեան, Լաւրի, Օքսֆ. Հ. Պ. Յովնանեան, եւ այլն) դժբախտաբար ամէն ալ անտիպ մնացած:

Վարդապետական եւ Փիլիպիական բաժիններն եւս հաւասարապէս ունեցան հետեւողներ, թէեւ ցանցառ թուով լոյս տեսան ինքնագիր գրութիւններ: Հ. Գալթրաթեանի հիղենակութիւնը՝ «Հիմնական պարբերական» (1864) եւ ապա «Իրաւական Լեզու», Հ. Գ. Գալթրաթեանի Պարսկական Դեկլարացիան «Վարդապետական ամսագրական» ապացոյցներ են մշակուած տեսական եւ բարոյական ստուածաբանական հմտութեան: Նաեւ խորհրդական (mistique) ստուածաբանութիւնն ունեցաւ իրեն խորամուկ հետեւողները. մասնաւորապէս յիշենք հոս այս բաժնէն գործ մը միայն՝ Վրդապետական շարքաւոր լայն ընթացիկ ճարտ-ն ի Հ. Քերտիկեան Սպե-ն (1875): — Բացի ընդհանուր փիլիսոփայութենէ (Հոգեբանական, Տրամաբանական եւ Բնականական) որուն համար ընտիր դասագիրք մը տուաւ Հ. Մարտիկ Մատենադարան (1845) — չիշխելով անտիպ աշ-

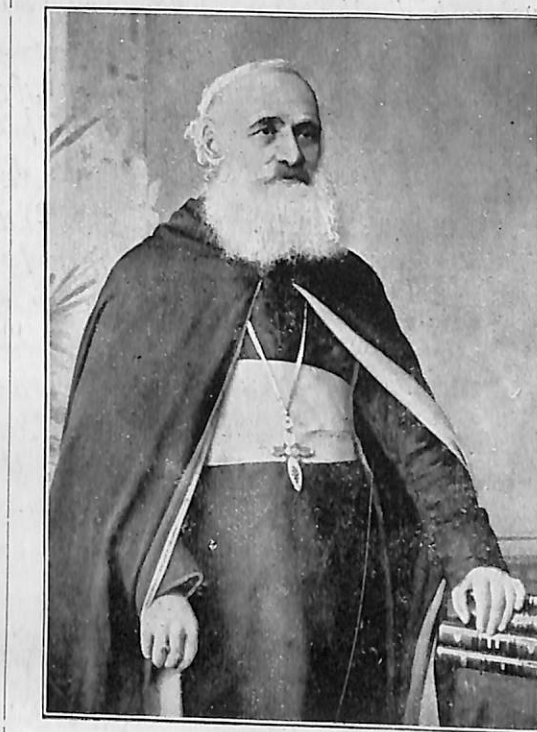
ՄԵԺԱՆԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

ՆՈՅՆ ԹԱՓՈՐ

Պաշտօնակները 1845 թ. նոյն մեծութեամբ հրատարակեց նաեւ Լեւոն-
Բաշկիր մը: Այս տեսակետով անհամեմատ հսկայական եւ իրապէս լարդէրի գործ էր
«Մեծ Լեւոն-Բաշկիր» 60 սմ. տրամագծով, զոր 1845—1848 զօգարած էր Հ. Արսէն
Այոթընէսլան, Վիեննայի Կայսերական զինուորական աշխարհագր. Հիմնարկութեան մէջ
եւ հին հրատարակած: Գունար ժամանակի ամէն առաւելութիւնները կը ցուցնէ
վրան, նաեւ ճանապարհներն եւն, ուր հայերէն գրերն ամենաճիշդ եւ բազմազան ձեւե-
լով զօգարուած են. եւ բովանդակ գործոյն նրբութիւնը մինչեւ այսօր կը շարժէ
մասնագէտներու հիացումը: 1857 թ. Հ. Աստուածատու Առաքեալ (անդամ
Վիեննայի Աշխարհագրական Հիմնարկութեան) կը յօրինէ 21 աշխարհացոյց տախտակ,
զորոնք անձամբ կը տպագրէ մաքուր վիմագրութեամբ (Արաւ Կոմ Երեւանցի
Կաթողիկոս, տպ. 1857 եւ երկրորդ անգամ՝ 1860), իւր տեսակին մէջ մի-
ակն կը ներկայանայ գործս դեռ այսօր հայ մատենագրու-
թեան մէջ: Հ. Առաքեալ միաժա-
մանակ կու տայ նաեւ ուրիշ մաս-
նական տեղերու աշխարհացոյցներ
(Երիմ, 6 հրատա-
րակութիւն վեց լե-
զուաւ, 1856 եւն):

Անուշադիր չեն
մնար նաեւ եր-
կրորդական ուս-
մունք՝ ինչպէս ճար-
տարախօսութիւնը
Ճառնէսլան, 1848, Բաւարացի գերմաներէն-հայերէն ի Հ. Ա. Կոյըս, 1889.
եւն):

Հ. ՄԱՅԱԿ Վ. ԹՈՌՆԵԱՆ

Կը ձեռնարկուի նաեւ հին յունական, հռոմէական, գաղղիական դասականաց
Թարգմանութեան, եւ յաջորդաբար լոյս կը տեսնեն հին ընտիր հայերէնով՝ Կիլի-
րոնեայ (Խօստ Լաւն Ժերմէան՝ ի Հ. Յովս. Գաթրոնէսլան, 1843, Վ Լաւն Բաթիկան-
Լեւան, ի Հ. Ե. Զագրանէսլան, 1852), Բեռնոփոնեայ (Վիւրոն Խրապոտ, ի Հ. Յ.
Գաթրոնէսլան, 1843), Կուրտեայ Ռուփայ (Վ Լաւն Գործոյ Եւ արմենեան Լեւոն-Բաշկիր
Բեշի, ի Հ. Յովս. Գաթրոնէսլան, 1844), Կոռն. Նեպոսի (Վ Լաւն Գործոյ Եւ արմենեան
Լեւոն-Բաշկիր, 1842), Բոսուէի (Խօստ Լաւն Գործոյ Եւ արմենեան Հ. Յ. Գա-
թրոնէսլան եւ Հ. Մ. Գաթրոնէսլան 1841), Ռապինի (Լեւոն Լեւոնեայ, ի Հ.
Մ. Գաթրոնէսլան, 1842), Փլորիանու (Վ Լաւն Գործոյ Եւ արմենեան Տաթեւեայ, ի Հ. Փ.

ճամբարում, 1849) եւ այլոց գրուածներու թարգմանութիւնք, ուր ոսկերարեան հիանալի լեզուին հետ կը փայլէ եւ թարգմանութեան մեծ ճարտարութիւն մը եւ ճաշակ:

Բան մը միայն կը տեսնենք նուազ ուշադրութեան առնուած՝ Ռաֆայէլի-ն-Սան-Սեբաստիան-ը: Այս գեղեցիկ արուեստին սէր չէ թելադրած իրենց Վիեննական կլիման. կամ գոնէ գերմանական կրթութիւնը չէ ծնած բերում դէպ ի այդ աշխարհը: Վիեննական դպրոցն չերեցուց ցայսօր բանաստեղծ տաղանդ մը, երբեմնի փորձերը՝ Ռասինի, Փորթիանու եւն գրուածոց թարգմանութիւնք՝ աւելի փրկաստիպական իմացականութեան կամ թարգմանութեան արուեստ կը փայլեցընէին, քան բանաստեղծական աւելին: Նոյնպէս են նաեւ մանր՝ առթական ստեղծագործութիւնք, որոնք կը ընուն Միլիթարեան տաղարանը (700է աւելի տաղեր, ուղերձներ), մանաւորապէս Գարսագաշեանի մը ձեռքէն: Աւելի ազդոյ եւ զգայուն են Հ. Բ. Նոտրիմալեանի հատուածները՝ ցրուած «Լա-րոպայ» եւ Միլիթարեան Տաղարանի մէջ եւ մանաւանդ Հ. Սեր. Տերմիշեանի աղբյուր յիշեալ տեղ եւ Լէյ-թերթին մէջ (մանաւորապէս՝ Այլի Ժայռը եւն ողբերգութիւնը): Կարելի է մատնանշել այս տեսակետով նաեւ Հ. Սառնուէր Գալթրոնի մը՝ հեղինակին «Տար-ոյն»-ը: Եղանակները կամ «Լա-րոպայ» «Ժայռ»-ը (1852) գործոյն, որ տուած է բաւական թուով հատուածներ բանաստեղծական երանգներով: Ժամանակի հոսանքի համաձայն աւելի ուշադիր գտնուեցան վեպական բաժնին՝ որ մինչեւ նոյն ատեն հայ մատենագիրներէն նկատուած էր անմերձեանի ժայռ մը. Հ. Սահակ Թոռնեան մը կը հանդիսանայ՝ Աթոլեանի օրինակին դեռ անծանօթ, այս արուեստին առաջին փորձն ընող, թէեւ իբրեւ սկզբնաւորութիւն՝ համեմատութեամբ ակար դրչով, որ իրեն հետեւողներ կ'ունենայ Հ. Սիւրիշեան մը եւ ապա Հ. Ս. Տերմիշեան: Նաեւ թատերական գրականութիւնը չափով մը նկատի կ'առնուի եւ «Լա-րոպայ»-ի լապտերներ» վերնագրին տակ կը հրատարակուի (1852) մանուկներու համար աշխարհաբար կտորներ:

Տեսնենք այժմ քանի մը դէմքեր, որոնք ծաղկեցան եւ անուանի հանդիսացան մանաւանդ 1840—1855:

Հ. ՅՈՎՍԷՓ Վ. ԳԱԹԵՐԺԵԱՆ

Դաթրճեան ծնած է Կ. Պոլիս, 19 Փետր. 1820, ձեռնադրուած քահանայ 30 Մայիս 1841, վախճանած Կ. Պոլիս 1882, Եռնուար 9ին:

Հ. Յովսէփ օժտուած բնատուր ձիրքերով՝ գիտցաւ ի մանուկ տիոց տաճել իւր մէջ բազմակողմանի եւ արդիւնալից գրական գործունէութիւն մը, որ անմահացուց իւր անունը հայ գրականութեան պատմութեան մէջ: Իւր բազմութիւն աշխատութիւնք մասամբ աստուածաբանական են, մասամբ պատմական եւ մասամբ պատմական - մատենագրական: Իւր սրատեսութիւնը սակայն կ'ուղղուի նաեւ այս սահմաններէ անդին՝ հեռաւորագոյն հորիզոններ, եւ մենք կը տեսնենք զինքը երբեմն դեգերած նաեւ այնպիսի խնդիրներու քով, որոնք արդարեւ դուրս կ'իյնան իւր գրական հետազոտութեանց սահմանէն: Բայց իւր ուսումնասիրութեանց ծանրագոյն նժարը կը միտէր միշտ պատմական - մատենագրական կանխ:

Արդէն դպրոցական սեղանին վրայ կը սկսի Դաթրճեան գրական գործունէութիւնը, երբ ընկերակցութեամբ Դարագաշեանի, Յովնանեանի՝ ոսկերարեան հին հայերէնի կենդանութիւն կու տայ, կ'իւրացընէ զայն եւ նոյն յստակ, պատկերալից լեզուին խօսիլ կու տայ իւր գրչին տակ: Հմտացած միաժամանակ նաեւ հին եւ նոր դասականներու՝ լատիներէնի, յունարէնի, գաղղիերէնի եւն, կը ձեռնարկէ հայացընել հին եւ նոր դասականները, սկիզբ ընելով Բոսուէի Լուսն Ժամ Գրքի-ն (1841), զոր կը թարգմանէ ընկերակցութեամբ Հ. Մ. Գալագաշեանի մեծ յաջորդութեամբ, որուն կը յաջորդեն ապա ուրիշներ. Սարգիս Սարգիսի (1844), Սիւրիշեանի (1843), Վառդգէսի (1843), Սիւրիշեանի (1843), Սիւրիշեանի (1843), Սիւրիշեանի (1843):

Իւր ուսումնական գործունէութեան մէջ նշանակալից փոփոխութիւն մը տեղի ունեցաւ, երբ 1848ին Տատեան Պէյի առաջարկութեամբ իրեն յանձնուեցաւ ընդարձակ Տիեզերական պատմութիւնը: Այս բազմակնիւն եւ վշալից ասպարէզին վրայ ցոյց պիտի տար Դաթրճեան իւր մտաց կորովութիւնը: Տարի մը ետքը յանձնեց արդէն մամուլը ընդարձակ հատոր մը, որ պիտի կազմէր խնդրուած Տիեզերական պատմութեան առաջին հատոր եւ ազգային աղբիւրներու միաձայնութեան վրայ, ջանալով միշտ ազգային աւանդութիւնը ճշդել օտար աղբիւրներու համեմատ, եւ ոչ, ինչպէս իւր նախորդներն ընել սովոր էին՝ զուր ճգնիլ «զարեգակնային ժամացոյց տիեզերաց» ուղղել ըստ ժամացուցին, զոր ի ծոցի մերում գտանեմք, այլ զսա մանաւանդ ըստ նմին յերկրել՝ որչափ ինչ հնարն իցէ: Եւ Դաթրճեան իւր քննադատական այս զննութեամբ ոչ միայն չմեղանչեց ազգասիրութեան դէմ, ինչպէս դեռ Հասունեցած ժամանակը դատած էր, այլ եւ ստեղծեց գիտական նոր ուղղութիւն մը, որով կարելի էր հասնիլ հայկական իրաց պատմական եղելութեան: Եւ այսօր բանասիրութիւնը գիտէ յարգել քննադատ մտքին մեծ արժանիքը:

Քննադատական այս ուղղութեամբ առաջնորդուեցաւ Հ. Դաթրճեան նաեւ մատենագրական հետազոտութեան մէջ: Տիեզերական պատմութեան հետ ի միասին կ'ուսումնասիրէր նաեւ Հայոց Տառնապարտութեան պատմութիւնը, որուն առաջին

Հ. ՅՈՎՍԷՓ Վ. ԳԱԹԵՐԺԵԱՆ

փոփոխութիւն մը տեղի ունեցաւ, երբ 1848ին Տատեան Պէյի առաջարկութեամբ իրեն յանձնուեցաւ ընդարձակ Տիեզերական պատմութիւնը: Այս բազմակնիւն եւ վշալից ասպարէզին վրայ ցոյց պիտի տար Դաթրճեան իւր մտաց կորովութիւնը: Տարի մը ետքը յանձնեց արդէն մամուլը ընդարձակ հատոր մը, որ պիտի կազմէր խնդրուած Տիեզերական պատմութեան առաջին հատոր եւ ազգային աղբիւրներու միաձայնութեան վրայ, ջանալով միշտ ազգային աւանդութիւնը ճշդել օտար աղբիւրներու համեմատ, եւ ոչ, ինչպէս իւր նախորդներն ընել սովոր էին՝ զուր ճգնիլ «զարեգակնային ժամացոյց տիեզերաց» ուղղել ըստ ժամացուցին, զոր ի ծոցի մերում գտանեմք, այլ զսա մանաւանդ ըստ նմին յերկրել՝ որչափ ինչ հնարն իցէ: Եւ Դաթրճեան իւր քննադատական այս զննութեամբ ոչ միայն չմեղանչեց ազգասիրութեան դէմ, ինչպէս դեռ Հասունեցած ժամանակը դատած էր, այլ եւ ստեղծեց գիտական նոր ուղղութիւն մը, որով կարելի էր հասնիլ հայկական իրաց պատմական եղելութեան: Եւ այսօր բանասիրութիւնը գիտէ յարգել քննադատ մտքին մեծ արժանիքը:

տետրակը՝ Հայոց անգիր ժամանակի գրականութեան պատմութիւնը, լոյս տեսաւ 1851ին, արդիւնք սրատես եւ նուրբ քննութեան: Թէեւ ինչպէս Տէւ. Պարթև-Նիւնը, նոյնպէս այս գործը անաւարտ թողուց Գաթրճեան, բայց օր աւուր աւելի խոր միջամուխ կ'ըլլար նոյն մատենագրական ուսումնասիրութեանց մէջ՝ ձեռք զար-նելով քննել, լուսաբանել եւ հրատարակել հայերէն պաշտամանց գրքերը՝ ձեռա-գրական եւ պատմական հետազոտութիւններով: Գաթրճեանի ծրագիրն էր լոյս հանել հայերէն Պարսկաբանագրոյցը, Մաշտոցը, Տեառնոյցը, Վայսաբանութիւնը, Վանահայրէջքը եւ մինչեւ ժն դար հայերէն եւ Հայոց վերաբերեալ նամակներու ժողովածուն՝ Պէրթ Թալիսը: Առ որ հաւաքած ալ էր հարուստ ատաղձ, բայց դժբախտաբար իւր բազմութիւն արտաքին զբաղմունք եւ կենաց վերջին 4 տարիներուն դժնդակ հիւանդութիւն մը կը կաշկանդէին իր ձեռունները, եւ հազիւ վերջին օրերուն կը յաջողի ըստ էական մասին աւարտել Պատարագամատոյցի ուսումնասիրու-թիւնը, որ մահունէ 15 տարի ետքը միայն լոյս կը տեսնէ խնամօք Հ. Թ. Տաշեանի (Սրբազան պարսկաբանագրոյց + Հայոց, Բարբառութիւն + պարսկաբանագր. Զոնայ, Մարտոյ եւ Լարիմայոյ 1897): Ասոր մասն կը կազմէր նախնաբար Հանգանակի քննութիւնը, որ հայերէն եւ լատիններէն կրկին հրատարակութեամբ տպագրուեցաւ 1891ին եւ 1893ին (Հանգանակ հասարակ. որով վարէ Հայաստանեայց եկեղեցի 1891): Ձեռագիր կը մնան դեռ միւս աշխատութիւնք՝ Կանոնագրոյց, Մաշտոցի եւ այլոց քննու-թիւնք. իւր այս հոյակապ ծրագրին մէկ մասը կը կազմէր նաեւ Աստուածաշնչի վաւերական եւ անվաւեր գրոց քննական հրատարակութիւնը. առ այս իբրեւ նա-խափորձ ընծայեց 1877ին «Հանգանակ երանելոյն» Յովհաննոս, անվաւերականին քննու-թիւնը՝ հայերէն եւ լատիններէն:

60ական թուականներուն կը գտնուէր Հ. Գաթրճեան Կ. Պոլիս, իբրեւ վարիչ Վարժարանին, երբ կրօնական խնդիրք հրատապ կը յուզուէին կաթողիկոսայ եւ ոչ-կաթողիկոսայ հայերուն մէջ: Այս առիթ կու տայ Հ. Գաթրճեանի ուսումնասի-րելու մանրամասնօրէն երկու եկեղեցեաց հաւատոյ իրաց մէջ ունեցած տարբերու-թիւնները՝ զուտ աստուածաբանական տեսակէտով, որուն արդիւնքը կ'ըլլայ Հիմա-կան Կաթրճեան-Նիւն գործը (1864), որ փայլուն գրաւական մ'էր հեղինակին աւ-տուածաբանական իրաց մեծ հմտութեան: Դրուածքս պատճառ կու տար Տէրոյնցի հրապարակ հանելու Խրատարիչը. որուն չի յապաղեր Գաթրճեան իւր պատասխանը եւ ահա կը սկսի նոր շարք մը պոլեմիկ գրուածոց՝ Խրատարիչի կեղծիք եւ երայ ճշմար-տութիւնը, որուն առաջին տետրակը լոյս կը տեսնէ 1873ին, եւ Բ. ը ձեռագիր աւարտած արդէն կը յանձնուի մամլոյ, բայց խոչընդոտք կ'արգելուն տպագրութիւնը: Բ. տետրակս գրուածքին ամէնէն հետաքրքրական մասը՝ պիտի պարզէր Հայոց Զ—Ը դարերու եկեղեցական պատմութենէն նորանոր էջեր: Նաեւ այս տետրակները ցոյց կու տան հեղինակին մտաց սրութիւնն աստուածաբանական իրաց մէջ: Այս տեսակէտով հոս յիշուին նաեւ իւր Վանի ճ. Խոստ Մասն Երաբոյ 114 Բոսնի վայ (1854) աղամանդակուռ տողերը, որ իւր ձեւով հայ գրականութեան մէջ ցանցառ անգամ կրնայ նմանն ունենալ:

Սակայն մեծ գիտնոյն գրական գործունէութիւնը չի սահմանափակուիր դեռ դոյզն տողերուս մէջ. իբրեւ ուսուցիչ Միաբանութեանս այլ եւ այլ վարժարան-ներու մէջ մերթ կրօնից, մերթ փիլիսոփայութեան, մերթ երկրաչափութեան եւ

մերթ բնապատմական գիտութեանց, թարգմանած է նաեւ այլ եւ այլ դասագրքեր, ինչպէս Փիլիսոփայութիւն, Լեզուաբանութիւն (Մոնիթոր, տպ. 1864), Վերահանգան-ութիւն եւ Բոսանգանութիւն (Պոկոնի) եւն եւն, որոնք կը մնան անտիպ:

Բայց Գաթրճեանի համբաւը կը հանգչի յատկապէս իւր քննադատական-պատմական գրուածոց վրայ, որով նա քննական Հայոց պատմութեան նորակերտ շինուածոյն հիմը դրաւ առաջին անգամ: Եւ իբր այսպիսի ալ ճանցուած է առ հասարակ ամէնէն:

Հ. ՂԵՒՈՆԴ Վ. ՅՈՎՆԱՆԵԱՆ

Ծնած է¹ Կ. Պոլիս 1817, Հոկտ. 28ին, ձեռնադրուած քահանայ՝ 1 Նոյեմբեր 1840, եւ վախճանած՝ 26 Յունուար 1897, պատուուած Փրանկ. Եովսէփ. Ա. էն Երկաթեայ Թագի եր-րորդ Կարգի Ասպե-տութեամբ:

Եովնանեան նման իւր Հարազատին՝ Հ. Պողոս Եովնանեանի, կը մշակէ բազմա-կողմանի գրական գոր-ծունէութիւն մը: Իբրեւ ընկեր Գաթրճեանի եւ Դարազա-շեանի, կ'ըլլայ մին 1840ի շարժման պա-րագլուխներէն: Ոսկե-դարեան հայերէնի իւր խոր հմտութեան առ-հաւատեցայ է Կոռն. Նեպոսի Վարդ Գե-լարացիան-անեայ գոր-ծոյն հիանալի թարգ-ման (1860), Պարթև-Նիւն Հայոց Մ. Լուսերի, 1850, Ոստ-մի փիլիսոփայութեան իրօնի (1885), Միլլայեան Ման-ի Պէյ եւն եւն:

Սակայն Եովնանեանի փայփայած մասնաճիւղն եղաւ միշտ հայերէնի մաս-նաւորապէս դասական հայերէնի քննութիւնը. եւ երկար ժամանակ զբաղած է Ոսկեդարեան հայերէնի քերականութեան մը յօրինման: Արդեամբք ալ կը յօրինէ ընդարձակ 4 հատոր գործ մը, որուն համար Հ. Գաթրճեան վկայած է՝ «Ճոխ գրուած, բազմաջան աշխատութեան պտուղ»: Բայց փութաջան հեղինակը վերջնա-կանապէս չաւարտած զայն՝ իւր կենաց վերջին 10 տարիներուն կը ձեռնարկէ կազմել Ոսկեդարեան Կերականութիւնն ալ, անմշակ ասպարէզ մը՝ ուր հարկ էր երկար դե-գերիլ, ուղղակի ձեռագիրներու վրայէն ուսումնասիրել նախ մատենագրութիւնը,

Հ. ՂԵՒՈՆԴ Վ. ՅՈՎՆԱՆԵԱՆ

մանութիւնը (1842): Դրական գործունէու-թիւնը կը շարունա-կուի այնուհետեւ տա-րուէ տարի լոյս հա-նելով այլ եւ այլ եր-կեր՝ բազմազոյն բովան-դակութեամբ, ինչպէս Պարթև-Նիւն (3 հատոր, որ երեք անգամ կը տպագրուի, 1844—1875), Խոստ Հայ-հայրենասիրութեան (1849), Պարթև-Նիւն (1847), Պարթև-Նիւն Կաթ-Կան-Նիւն եւրո-պական պարթևութեան (4 հատոր, 1856—

¹ Հմմտ. իւր մասին Հ. ԱՆԿ. ԱՄՍ. 1897, Թ. 2:

խմստով առաքեալ մը իւր ասպարէզին մէջ՝ քաջ գիտակից այն ամէն հանգամանաց, որ պատմական դրամագիտական ժամանակակից գիտութիւնը կը պահանջէր:

Այսպէս Ազարեանի օրով եղաւ սկզբնաւորութիւն փայլուն շրջանի մը, երբ ծրեցան ծաղեցան հոյակապ անձնաւորութիւններ, որոնք սերմանեցին իրենց յաջորդներուն մէջ լուսաւոր սկզբունքներ, եւ այդ սկզբանց համաձայն յարատեւ եղաւ միանգամ սխաւած գործունէութիւնը՝ մէկ նկարագրով:

Պողաճեան Արքայի ժամանակ ուրիշ ուղղութիւն առաւ գործունէութիւնը: Պողաճեան ջանաց՝ բաց ի գրական հրատարակութիւններէ, ներքին ոյժերն գործածել Արեւելք՝ նոր վանատուններ եւ դպրոցներ բանալով, եւ գործունէութիւնն ընդարձակել նաեւ դպրոցական ասպարէզի մէջ:

Սակայն 1870ի անյաջողութիւնք ստիպեցին զինքը յետս կենալ իւր ծրագիրներէն, երբ փոխուեցան նաեւ հանգամանք բոլորովին: Բայց անշէջ մնացին դարձեալ գիտութեան նուիրումը ոյժերը: Գաթրոնեան, Այոթնեան, Յովնանեան շարունակեցին իրենց գործունէութիւնը, յառաջ եկան նոր գործիչներ՝ Հ. Գ. Գոթլիփեան, Հ. Ն. Առգերեան, Հ. Ա. Առագեան, Հ. Ս. Տեքլիշեան եւն, որոնք ի կարգին նշանաւոր հանդիսացան իրենց ծանօթ հեղինակութիւններով, երբ երեւցաւ նաեւ Հ. Այաթնեանի Վանական Վերականգնմանը (1866), որ դարուն զլուս գործոցը կազմեց:

Այս շրջանին մեր ուշադրութիւնը կը գրաւէ մանաւանդ հայ լեզուագիտութեան ճանապարհին վրայ առաջին ուսկիւրան՝

Հ. ՍԵՐՈՎԱԲԷ Վ. ՏԵՐԱԴԵԱՆ

Տեքլիշեան¹ ծնած է Կ. Պոլիս 10 Յունուար 1846, քահանայական ձեռնադրութիւնն ընդունած 23 Դեկտեմբեր 1866 եւ վախճանած՝ 1 Յունուար 1891:

Լեզուագիտութեան ասպարէզին մէջ ազգայիններէն առաջին նահատակն է Հ. Տեքլիշեան. եւ այն՝ ժամանակ մը, երբ նոյն խակ եւրոպացի լեզուաբանք՝ ինչպէս Բոպպ, Դը Լագարտ, Միլլեր, Հիւրշման դեռ նոր ուշադրութիւն դարձուցած էին հայերէնի: Տեքլիշեան առաջին ձայնակիցն եղաւ եւրոպացի հայերէնագէտներուն, եւ առաջին ճանապարհայորդարը՝ Հայոց մէջ:

Զմեւակոխած դեռ այս ասպարէզին մէջ իւր վառ երեւակայութիւնը ձգած էր զինքը դէպի բանաստեղծական եթերը, առ որ կը զգար իւր մէջ մեծ ախորժակ եւ խանդավառութիւն: Եւ այս ուղղութեամբ առաջին ժամանակները մանաւանդ՝ արտադրեց ալ բազմաթիւ բանաստեղծական հատուածներ՝ այլ եւ այլ առիթներու մէջ (գրաբար եւ աշխարհաբար). վերջին առիթները՝ մանաւորապէս 1871 թերթին մէջ: Այս զգածումէ տարուած՝ 1871ին յօրինեց ի մէջ այլոց ողբերգութիւն մը՝ Լաթի Ֆայրը Է - Ֆաճօր Դրբեալը, զոր անձամբ շարեց եւ տպագրեց:

Բայց իր մէջ աւելի զօրեղ զգաց դէպ ի լեզուագիտութիւն բերումը, եւ ընտրեց զայն իրեն մանաւորութիւն:

Լեզուագիտութեան առաջին սկզբունքները սորված էր Տեքլիշեան արդէն կղերանոցին մէջ՝ ընդունելով ոսկեդարեան հայերէնի ուսումը, միաժամանակ նաեւ հին

¹ Հմմտ. իւր մասին ՀԱՆՐ. ԱՄՍ. 189, էջ 54:

գառական լեզուաց՝ յունարէնի եւ լատիներէնի ծանօթութիւնը: Արդէն դպրոցական սեղանի վրայ կը փորձէ թարգմանել ուղղակի բնագիրներու վրայէն ընտիր գրաբարով Յուստինիանու, Տերտուղիանու եւ այլ սուրբ Հայոց գրուածները, որոնցմէ միայն առաջինը՝ «Յոստինիանոս Պատարաւանաստեղծութիւն» Լ. Է. Բ. լոյս կը տեսնեն տպագրութեամբ (1872): Բաց ի հին գառականներէ քաջ հմուտ էր նաեւ եւրոպական եւ ասիական ծանօթ լեզուաց. մանաւանդ տաճկերէնի, որուն մէջ իւր ունեցած մեծ հմտութեան առհաւատչեաց է հայատառ տաճկերէն վարք սրբոցի՝ Լաթի Լաթի Բ. հատորը (1870): Գաղղիերէնէ թարգմանած է նոյն միջոցները՝ Դիւպանլուի Լաթի Կիւլիէրիանի Ժողովը (1869): Լեզուագիտութեան ուսումը շարունակեց ապա Վիեննայի Համալսարանը, ուր ուսումնասիրեց սանսկրիտերէնը եւ պահլաւերէնը:

Լեզուագիտական ասպարէզի մէջ իւր առաջին մանաւորական փորձն եղաւ հայերէն «Բ» տառին վրայ ընդարձակ աշխատութիւն մը՝ գերմաներէն լեզուաւ, որ լոյս տեսաւ 1877ին, իրրեւ առաջին տետրակ Հայկական խորագրեալ լեզուագիտական հետազոտութեանց (Armeniaci I. Das altarmenische B. Ein Beitrag zur indo-europäischen Lautlehre): Թէպէտ մեծ գրուածք էինք իւր անդրանիկ գործը, բայց նա շարունակեց անվիհել իւր հետազոտութիւնները. 1885ին հրատարակեց Կ. Պոլիս «Հնդեւրոպական Վանական» անուն գործը՝ ստուգաբանութեան, ազգագրութեան (լեզուական տեսակետով), տաճկերէնի ստուգաբանութեան, ընդարձակօրէն քննութեան կառնուէր ի մէջ այլոց հայերէն «Զ» տառը եւն եւն: Դժբախտաբար իւր նիւթական դրուած լեզու չներեց իրեն՝ թերթին կեանքը երկարել եւ տարւոյն վերջը դադրեցաւ: Բայց Տեքլիշեան իւր հետազոտութիւնները կը շարունակէր Հանդէս Լաթի Կիւլիէրու եւ Կ. Պոլսոյ Մասիս, Լը-Է-Է, Լը-Է-Է-Է եւն թերթներու մէջ (յաճախ անանուն):

Հ. ՍԵՐՈՎԱԲԷ Վ. ՏԵՐԱԴԵԱՆ

Իւր սիրելի գողափարն էր լոյս հանել հայերէն լեզուին հիմնովին ուսումնասիրուած պատմութիւն մը, որ ոչ միայն լեզուին իրրեւ լեզու, այլ եւ ազգային հին պատմութեան համար ծանրակշիռ եղանակացութիւններ պիտի հանէր: Իւր կանխահա հաւանամբ՝ 44րդ հասակին մէջ՝ շատ մը հետազոտական ձեռնարկութիւնք թերթի մնացին. ունէր պատրաստի ընդարձակ գրուածք մը գերմաներէն լեզուաւ հայերէն «Հ», տառին վրայ, որ պիտի կազմէր «Հայկական» ի Բ. տետրակը. նոյնպէս

ծը, որ աւելի հիմնական էր եւ լաւ ընդունելութիւն գտաւ մանաւանդեալ քով: Երկու տարի ետքը փորձեց հրատարակել բանասիրական - լեզուաբանական ամսագիր մը Լեզուանումը (Կ. Պոլիս 1887), իւր խմբագրութեամբ, ուր բաց ի բանասիրական եւ բանաստեղծական հատուածներէ, ընդարձակ տեղ յատկացուցած էր հայ լեզուագիտութեան՝ հայերէն լեզուի ծագման, բառեւ

լապիներէն ընտիր +երական-ի-ն ճը, ընդարձակ Փիլիսոփայութիւն մը՝ հետեւողութեամբ Հագեմանի (Hagemann) եւն եւն:

Երկար ժամանակ զգայ հայ լեզուագիտութիւնը Տերվիշեանի մը վաղահաս կորուստը:

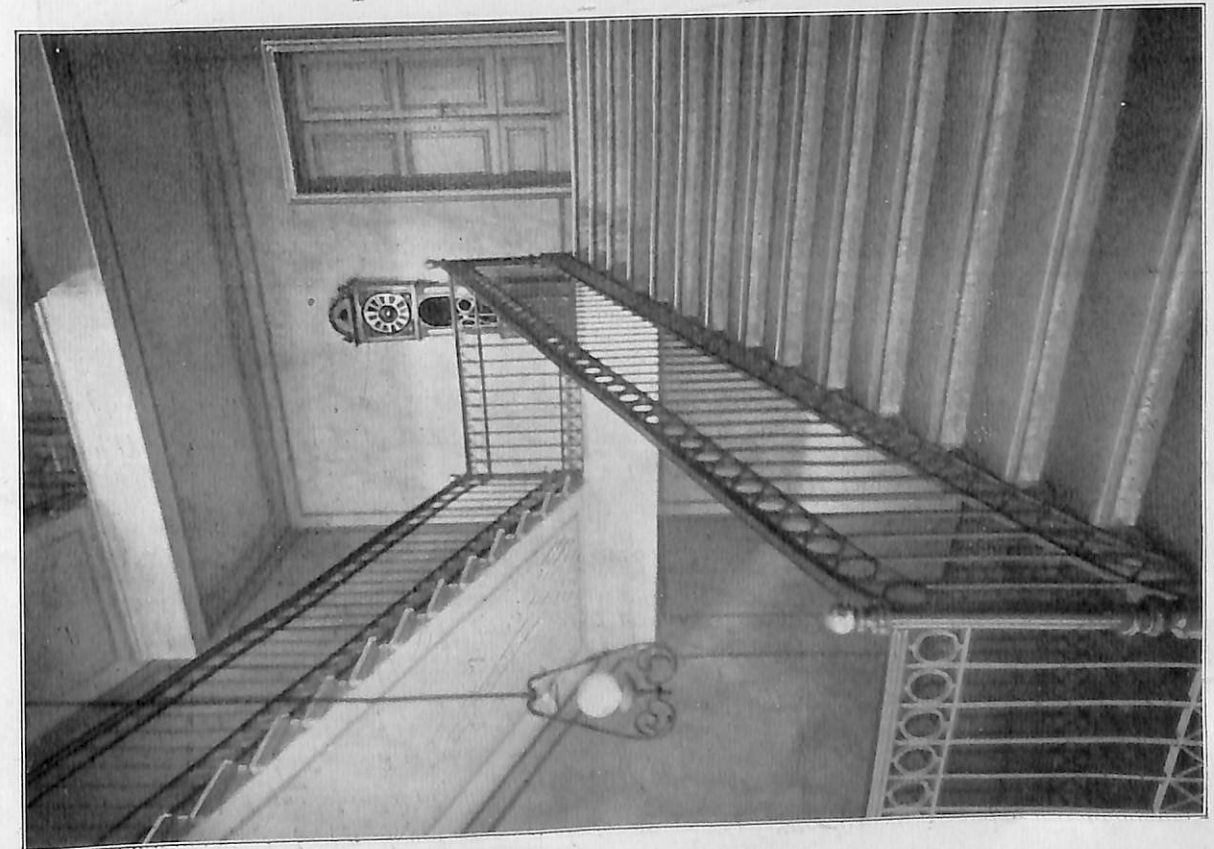
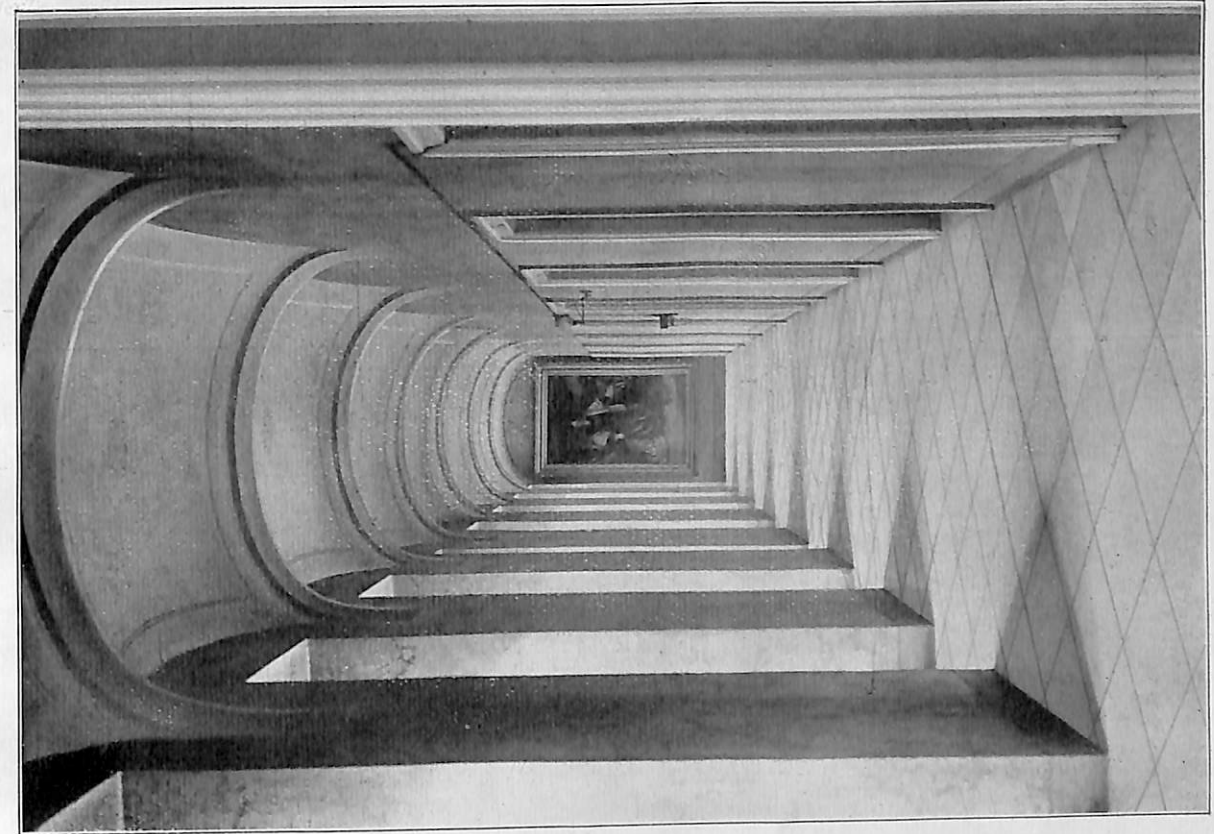
Վերածնութեան դարը սկսաւ կրկին Գեր. Վ. Ըստկարեանի, եւ մանաւանդ Գեր. Ա. Այտրենեանի Արքայութեան օրով: Գաթրըճեանց ոգին արծարծեցաւ վերստին, հայ լեզուի ուսումնասիրութիւնը, հին պատմութեան եւ մատենագրութեան քննութիւնն ու շարժութեան առնուեցան կրկին, որուն համար անհրաժեշտ տեսնուեցաւ նաեւ ուսումնասիրութի մը հրատարակութիւնը, եւ 1887ին սկսան լոյս տեսնել «Հանդէս Ամբարտի» թուերը:

Այտրենեան եւ Յովնանեան (Հ. Ղ.) անձամբ գլուխ անցած նոր շարժման, վառեցին երիտասարդութեան մէջ ջերմ խանդավառութիւն մը, որուն արդիւնքն եղան Հ. Յ. Տաշեան, Հ. Գ. Գաթրըճեան, Հ. Մեհալիճեան եւն, որոնք ժամանակակից պահանջմանց համաձայն բուն եռանդեամբ անդրադոյն քննութեան ենթարկեցին հին հայոց՝ Պատմութիւնը, Մատենագրութիւնը, Լեզուն եւ Հնագրութիւնը:

Յատուկ ծրագրով ձեռնարկուեցաւ հաւաքական աշխատութեանց. Հայերէն ձեռագիրներն, որոնք վայրավատին ցրուած էին եւրոպական եւ ասիական այլ եւ այլ մատենադարաններու մէջ, խորհուեցաւ Մայր ցոյցակի մը մէջ ամփոփել՝ մանր նկարագրութեամբ իւրաքանչիւր ձեռագրին ներքնոյն եւ արտաքնոյն. որով կազմուեցաւ քիչ ատենէն շարք մը Ձեռագրաց ցուցակներու՝ որոնցմէ մին, Վիեննական Միսիթարեան Մատենադարանին ցուցակը՝ խնամք Հ. Յ. Տաշեանի, կը հանդիսանայ հայ Մատենագրութեան մէջ հսկայական կոնիւղ մը, ինչպէս նկատուած է իրաւամբ:

Հաւատարիմ իրենց սկզբունքին, 1897ին կը հիմնուի «Քննական Հրատարակութիւնք Մատենագրութեանց Նախնեաց», որուն առաջին պտուղն կ'ըլլայ «Արեւմտեան պատմագրութեան համար» աշխատասիրութեամբ Հ. Յ. Գաթրըճեանի եւ Հ. Յ. Տաշեանի, ուր կը արուէր 15 բնագիր մանրակրկիտ հետազոտութեամբ:

Բացի այս ձեռնարկութիւններէ՝ նաեւ առանձին հատորներով (գլխաւորաբար Հանդէսի մէջ), լոյս կը տեսնեն կարգ մը մատենագրական, պատմական եւ լեզուագիտական աշխատութիւնք («Ազգային Մատենագրութեան», հատոր Ա—ԿԵ.), որոնք բոլորովին նոր շրջան բացին Մատենագրական-պատմական հետազոտութեանց: Հ. Տաշեան հետազոտեց յաջորդաբար Ագաթանգեղոսը (Ագաթանգեղոս աւ Գեորգիայ Լաւրի եպիսկոպոսն. 1891), Սարգիս Ապրիլեանի վարդապետը (Վարդապետ Վարդապետ (1892), Նեմեանի, Պրոքի, Սեդեհեանի, Խիւսի, Լալիֆան, Գ. Պրոքի, Ագաթանգեղոսի «Վարդապետութիւնը Առաքելոյ» անկանոնական մատենին եւ այլ գրուածոց հայերէն թարգմանութիւնք, Ագաթանգեղոսի Զաքարիայի հայոց քով, Հայ Զաքարիայի (1898), Արշակունիայ պատմութիւնը եւն եւն, Հ. Գ. Գաթրըճեան տուաւ Հայ Զաքարիայի պատմութիւնը (1893), Ուսումնասիրութիւններ Լեզուայ Արեւելոյ (1894—6), Սարգիս Արեւելոյ Սարգիսեանի եւ իւր ժամանակի Հայոց պատմութիւնը (1908) եւն եւն, Հ. Մեհալիճեան լուսաւորեց Տեղեանց տոհմին պատմութիւնը (1890), Այտրենեանի Կենսագրութիւնը, հայ լեզուագիտութիւնը (Արեւելոյ պատմութիւնը—

1903), Հայերէն լեզուի ուղղագրութեան խնդիրը (1910), Գր. Մագիստրոսի Գաճաճականը (1911) եւն եւն, երբ միաժամանակ Հ. Յովնանեան կու տար Նախնեաց Մայրերէն հետազոտութեանց էջերը, Հ. Գր. Գովորիկեան կուսումնասիրէր Տրանսիլւանիոյ Հայոց գաղթականութեան պատմութիւնը (Հայ+ Աղէսաբէն-պոլէ՝ Տրանսիլւանիոյ. Ա—Գ հատոր, 1893—1904), Հ. Յ. Բուտեան կը խուզարկէր Զմիւռնիան եւ իր շրջականները (Հայ+ է Օգիւնիս է- է շեմկայ. Ա—Բ հատոր, 1899), եւ Հ. Բառնարաս Պիշեգիրճեան եւ այլք՝ Թարգմանութեամբ կը ծա. նօթացնէին օտար լեզուաւ այլ եւ այլ Հայագիտական գրութիւններ:

ՄԵՂԱՆԱՏՈՒՆ

Այս ոգին գործեց Այտնեանի օրով եւ նոյնը մնաց այնուհետեւ ալ, եւ այժմ Գերապ. Գր. Գովորիկեանի խնամտուն Արքայութեան ժամանակ կը շարունակէ Միաբանութիւնն իւր ազգօգուտ գործունէութիւնը վառ եռանդեամբ:

* * *

Մինչ մէկ կողմանէ կ'աշխատէր Միաբանութիւնն օր ըստ օրէ հեղինակել կամ Թարգմանել այլ եւ այլ գիտական գրութիւններ, կը մտածէր մի եւ նոյն ժամանակ կազմել նաեւ պրական դրամագրութիւն մը, որով կարելի ըլլար լոյս հանել պատրաստ հրատարակութիւնները: Այս կողմանէ դրամականի ապահովութիւնը շատ կարեւոր էր՝ քանի որ Եւրոպայի կենդրոնի մը մէջ շատ դժուարութեանց կապուած էր հրատարակութիւնը: 1843ին Հ. Յակոբոս Պոպաճեան քանի մը հայ հարուստներու

ձեռնտուութեամբ կազմեց Արաբեան Ընկերութիւն մը, որ նպատակ ունէր հայերէն լեզուաւ գիտական ընտիր գրքեր, դասագրքեր եւ հին հայ մատենագրութիւններ

լոյս ընծայել եւ դիւրագին գնով տարածել հայ ազգին մէջ: Անգամ գրուելու պայմանն էր անգամ մ'ընդ միշտ տալ ընկերութեան 200 ֆրանք, որով իրաւունք

կունենար անդամն ընկերութեան բոլոր հրատարակութիւններէն օրինակ մը ձրի ընդունիլ: Ընկերութեան անդամներու թիւը այսօր 44 կը հաշուի: Կարգ մը հրատարակութիւններէ ետքը՝ վերջերս սկսաւ լոյս հանել նաեւ հայ մատենագրութեան քննական հրատարակութիւնը, որուն առաջին հատորն կազմեց Աբգարի Պարպարեանի «Հայոց» (1897) պատուարներ հրատարակութիւնը:

ՄԱՐԻԱ ԹԵՐԵԶԻԱ ԿԱՅՍՐՈՒՆԻ

Նման նպատակաւ խորհեցաւ Մխարանութիւնն հաստատել ընկերութիւն մը՝ բարոյական եւ կրթիչ գրքերու հրատարակութեան համար: Այս ընկերութիւնը՝ անուամբ «Նշանաւոր-Նիւն Անարատ Գրք-Նիւն», կազմուեցաւ Կ. Պոլիս՝ աշխատութեամբ Հ. Մանուէլ Վ. Տէրվիշեանի (ապա՝ Թագակիր Աբբայ), հաւաքուելով այլ եւ այլ ազգային բարերարներէ գումար մը, որ յանձնուեցաւ Մխարանութեան, անոր շահով կրթիչ եւ բարոյական գրքեր տպելու, որոնցմէ մէկ մասը զոյգն գնով վաճառուի, եւ մէկ մասն ալ ձրի բաշխուի աղքատներու: Ընկերութիւնը հրատարակած է ցայսօր 30 հատոր գիրք:

Այսպիսի ձեռնարկութիւն մ'ալ իրագործած էր աւելի յառաջ Ազարեան՝ Գերմանացւոյ համար:

Գեր. Արիստակէս Ազարեան 1828ին ձեռք բերաւ իրաւունք ի հաշիւ Մխարանութեան գերմաներէն գրքեր հրատարակելու եւ վաճառելու, ասով միանգամայն բացուեցաւ Վիեննա «Մխիթարեան Գրավաճառանոց մը» (Mechitharisten-Buchhandlung, Sortimentshandlung), որ 1869ին յանձնուեցաւ H. Kirschին, Մխարանութիւնն իրեն պահելով միայն ի հաշիւ իւր տպագրուած գրոց վաճառումը (Mechitharisten-Verlagshandlung):

ՓՐԱՆԿԻՍԿՈՍ Ա. ԿԱՅՍՐ

Գրավաճառանոցի բացմամբ կուգէր իրականացնել Ազարեան՝ իւր բարձր գաղափարը՝ կաթողիկէ Աւստրիոյ մէջ տարածել բարեպաշտական գրքեր, եւ գերմանական ցրուած ոյժերը մէկ կենդրոնի ամփոփել: Այս վախճանաւ հիմնեց Վախճանաւ Բարեպաշտ Գրքեր Կարգաւորութիւն մը (Verein zur Verbreitung guter katholischer Bücher): Ընկերութեան անդամակցելու պայմանն էր տարեկան

6 Ֆրանքի գումար մը, որուն փոխարէն կը տրուէր տարին վեց հատոր՝ իւրաքանչիւրն իբր 20 թերթ:

Միութեան գործունէութիւնը տեւեց մինչեւ 1849ի վերջը, որուն անդամ գրուած էին նաեւ Փրանկիսկոս Ա. եւ ապա Փերգինսնդ կայսրները եւ արքունիքէն շատերը: 1848ի ապստամբութիւնը նաեւ Միութեանս վնասեց զգալապէս, որուն հետեւութեամբ 1850ին դադրեցնել հարկ եղաւ: 1862ին Պո-

ՓԵՐԳԻՆՍԵՆԴ ԿԱՅՍՐ

զաճեան կրկին փորձեց վերականգնացընել նոյնը, որ եւ յաջողեցաւ, բայց 1866ին տպագրական սղութեան պատճառաւ հրատարակչութիւնը «Pilger» թերթի վերածուեցաւ:

Իբր 25 տարի գոյութիւն ունեցաւ ընկերութիւնս, երբ լոյս ընծայուեցաւ 127 գիրք, որոնցմէ ոմանք եօթը եւ աւելի հատորներէ կը բաղկանային, եւ ոմանք կրկին տպագրութիւն տեսած էին: Այնպէս որ ընկերութիւնը 25 տարուան մէջ իբր 600.000 բարոյական, կրթիչ հատորներ կրցաւ տարածել գերմանացւոց մէջ՝ չհաշուելով Pilger թերթը, որ 1875ին օտարին ստացուածքն եղաւ, եւ մինչեւ օրս կը շարունակուի:

* * *

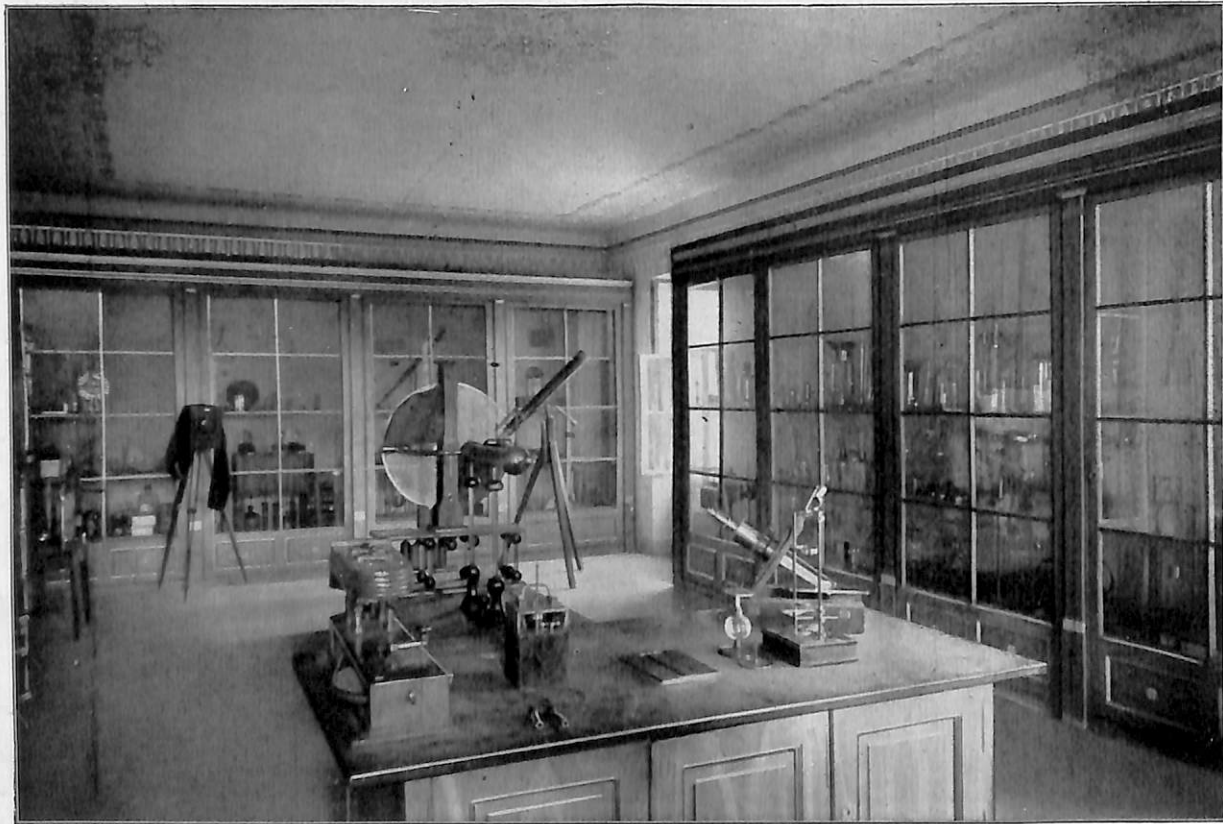
Միութեանց գրական գործունէութեան մէկ մասն ալ ամփոփուեցաւ լրագրութեան շուրջը: Արդէն 1819ին փորձած էին սկիզբ ընել ծանօթութիւնը վիստրապոլսկոյթեան թերթի մը, նուիրուած վաճառականական հարցերու, հայ վաճառականներու ծանօթացնելու նպատակաւ ընդհանրապէս Աւստրիոյ եւ մասնաւորապէս Վիեննայի հրապարակին վրայ վաճառքներու դնահատումը: Սակայն թերթը չգտնելով քաջալերութիւն՝ դադրեցաւ առաջին թուով իսկ: 1847ին՝ յորդորմամբ եւ քաջալերութեամբ Վսեմ. Յակոբ Ալէքսիի Տիւզեանց, կը ձեռնարկուի շաբաթաթերթի մը՝ Եւրոպայ անուն, որուն նպատակը պիտի ըլլար հաղորդել քաղաքական տեղեկութիւններ եւ ընդ նմին գիտական-բանասիրական յօդուածներ: Արդեամբք ալ 11 տարի յարատեւութեամբ ծառայեց այս նպատակի՝ տալով բաց ի

ՓՐԱՆԿԻՍԿՈՍ ԲՈՎՍԷՓ Ա. ԿԱՅՍՐ

քաղաքական լուրերէ՝ նաեւ ընտիր վէպեր՝ հեղինակութիւն եւ թարգմանութիւն, բանասիրական յօդուածներ, բնագատմական ծանօթութիւններ եւն, միաբան աշխատակցութեամբ Հ. Յովսէփ Գալթրաճեանի, Հ. Փիլիպպոս Ճաւճեանի, Հ. Ա. Այտրանեանի, Յովնանեաններու, Հ. Ե. Զագրաճեանի եւ այլ վարդապետներու: 1858էն ի վեր, երբ փոխուած էին այլ եւս յարաբերութիւնք եւ հանգամանքները, եւ պէտք չէր զգացուեր քաղաքական լուրերն ուղղակի Վիեննայէն ընդունիլ, թերթին ուղղութիւնը փոխել հարկ տեսնուեցաւ, եւ այդ թուականէն սկսեալ Շաբաթաթերթը վերածուեցաւ Լեւոնաթաթերթի՝ աւելի տնտեսագիտական-ընտանեկան ուղղութեամբ քան քաղաքական-բանասիրական, յուսարով այսու աւելի հետաքրքրական ընծայել թերթը եւ գոհացընել ընթերցողներու մեծազոյն թիւը: Բայց տաճուած յոյսն ի դերեւ եղաւ. եւ Միաբանութիւնը ստիպուեցաւ առ ժամանակ մը դադրեցընել թերթը (1863ի վերջը):

Լաբորատորի զինանոցը արդիւնքն եղաւ աշխարհաբարի կանոնաւորութիւնը: Առաջին վայրկեանէն իսկ ուշադրութիւն դարձուց մաքրել աշխարհաբարն օտարութիւններէ, ի բաց քեցել ռամկաբանութիւնները, յղկել, մշակել, բարձրացնել գրական լեզուի մը. առ այս մեծապէս նպաստեցին թերթին հայկաբան խմբագրապետները, եւ յատկապէս արդիւնալից հանդիսացաւ հմուտ հայերէնագէտն Հ. Փիլիպպոս Վ. Ճամբասկան: Լրագրական, հասարակական, տնտեսական շատ մը բառեր կերտուեցան առաջին անգամ Ճամբասկանէն Լաբորատորի մէջ եւ ընդհանրացան հայ լրբունքի վրայ: Լաբորատորի 17 տարուան մէջ կրցաւ ձփնցնել հայ մատենագրութիւնը նաեւ 70է աւելի հատորներով՝ զանազան բովանդակութեամբ, որոնք մինչեւ

ԹԱՆԳԱՐԱՆ — ԲՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄՐԱՎ

օրս ընթերցանութեան առարկայ են հայ պատանւոյն ձեռքը:

Թէեւ դադրեցաւ Լաբորատորի թերթը, բայց Միաբանութեան բաղձանքն էր միշտ շարունակել իւր հրապարակագրական գործունէութիւնը գոնէ ուրիշ ձեւի մէջ: Մինչեւ 1886 չյաջողեցաւ կենդանութիւն շնչել Լաբորատորի:

Այդ թուականին երբ Ըստկարեան մը եւ ապա Այտնեան մը զլուխ անցան Միաբանութեան, եւ սկիզբ եղաւ գրական նոր ոգելից գործունէութեան մը յանձին նոր երիտասարդութեան, հարկ անհրաժեշտ նկատուեցաւ նոր թերթի մը հրատարակութիւնը. այս անգամ աւելի նպատակայարմար՝ ամսաթերթի մը:

Արդեամբք ալ 1887էն սկսեալ Միաբանութեան մամուլը լոյս կը բերէ «Հանդէս Լաբորատորի» անուն ուսումնաթերթի թուերը, որ կը շարունակուի այնուհետեւ մնալ միաբանութեան պաշտօնական թերթը մինչեւ օրս:

Հանդէս Լաբորատորի ուղղութիւնն թէեւ ի սկզբան որոշուած էր ըլլալ «բարոյական, ուսումնական, արուեստագիտական», բայց Ուսումնաթերթին իրեն մասնաձիւղն ճանչցաւ ամէնէն աւելի հայագիտութիւնը, եւ ջանաց օր աւուր ձփնցնել իւր էջերը հայ ուսման նուիրուած հետազօտութիւններով: Այս ուղղութեամբ Հանդէսն կը նկատուի այժմ արդէն ի պաշտօնէ «Հայագիտական ուսումնաթերթ», Այսպէս Հանդէս Լաբորատորի կրցաւ բոլորել 1911ին իւր գոյութեան 25րդ շրջանը: Եւ յընթաց 25 տարիներու յաջողեցաւ իրեն զգալի յեղաշրջում յառաջ բերել ազգային մատենագրութեան մէջ՝ լեզուական, մատենագրական, պատմական տեսակէտներով, կրցաւ ստեղծել մանաւանդ Հայոց պատմութեան համար տեսութեան նոր աշխարհ մը՝ լուսաւորուած գերմանական քննադատութեան լուսով: Եւ իրաց այս վիճակի մէջ հայկական ամէն ինդիւիդուալ համար կը նկատուի այսօր Ուսումնաթերթն անսպասողելի մը, ուսկից հարկ են ընդունել ամէն հայագիտական քննութիւններն՝ կենդանութիւն:

Իւր գոյութեան 25 տարեներու մէջ ունեցաւ «Հանդէս Ամսօրեայ», բաղմաթիւ գործիչներ Միաբանութեանս անդամներէն, որոնք մերթիւրեւ խմբագիր եւ մերթիւրեւ

Հ. ՆՐԿՈՂԱՅՈՍ Վ. ԱՌԳԵՐԵԱՆ

Գաղթաբնակներէն (խմբ. 1895—98), Հ. Գալստիս, Ժ. Վ. Մեկեղիշեան, Հ. Յակոբոս Վ. Տաշեան (խմբ. 1890—95), Հ. Բաղնաբաւ Վ. Պիլգիկեան, Հ. Վարդան Վ. Մեղիկեան (խմբ. 1898—1901), Հ. Թովմաս Կեռիկեան (խմբ. 1901—1906), Հ. Գալստիս Գալստիսեան, Հ. Հովսէփեան Համբարեան (խմբ. 1906—1909), Հ. Ներսէս Աղիկեան (խմբ. 1909—1912), Հ. Պետրոս Փերեան, Հ. Արիստակէս Վարդանեան եւն եւն:

Ուսումնաթերթին իւր անկողնակալ ուղղութեամբ ոչ միայն Միաբանութեան անդամներէն ունեցաւ իրեն աշխատակից, այլ եւ ազգային եւ օտար շատ բանասէրներ պատիւ համարեցան իրենց աշխատակցիլ Հանդէսին իբրեւ հայագիտութեան համար անհրաժեշտ օրգանի. որոնց միաբան աշխատակցութեամբ լոյս տեսաւ 1911ին առթիւ Միաբանութեան 100ամեայ եւ «Հանդիսի» 25ամեայ յոբելաններու «Հոգեւոր» գրական ժողովածոն:

Եւ յիշուած գիրանընդհատ զարդարեցին անոր էջերը ուսումնական ամէնազգի հետազօտութիւններով. յիշեց այս տեղ մասնաւորապէս՝ Գեր. Արտէն Արքեպ. Այտնեան, Գեր. Գրիգոր Արքեպ. Գալստիսեան (Յովհ. Անդի), Հ. Ղեռնոյ Երվանդեան (խմբ. 1887—89), Հ. Երկ. Թագ. կիր Արքայ Աղեքեան, Հ. Սերովբէ Վ. Տերմիշեան, Հ. Գրիգորիս, Ժ. Վ.

Հ. ԳՐԻԳՈՐԻՍ Վ. ԳԱԼԷՄՔԵԱՐԵԱՆ

Հ. ԳԱՐՐԻԷԼ Վ. ՄԷՆԷՎԻՇԵԱՆ

Հ. ՅԱԿՈԲՈՍ Վ. ՏԱՇԵԱՆ

Հ. ՎԱՐԴԱՆ Վ. ՄԵԼՔԻՍԵԳԻՅԵԱՆ

Հ. ԹՈՎՄԱՍ ԿԷՏԻԿԵԱՆ

Հ. ՀՄԱՅԵԱԿ ՀԱՄԱՐԵԱՆ

ԱՌԱՔԵԼ ՍԱՐԴԻԽԱՆԵԱՆ

ԴԿ. ՎԱՀՌԱՄ ԹՈՐԳՈՄԵԱՆ

ՊՐՈՓ. Յ. ՄԱՐԿՈՒԱՐՏ

ՊՐՈՓ. ԳՐԻԳՈՐ ԽԱԼԱԹԵԱՆ

Հ. ԱՃԱՌԵԱՆ

Հ. Ի. Վ. ՍՐԱՊԵԱՆ

[illegible]

Մխիթարեան Հայրք Տրիեստ հաստատուելուն պէս՝ առաջին գործ ըրին իրենց տպարան մը բանալ։ 1775, Մայիս 30ին Մարիա Թերեզիայի տուած արտօնագիրն թոյլ կու տար իրենց ի մէջ այլոց իրագործել այս բաղձանքը։ Արտօնագրոյն իր համարը կը հնչէր․

«Եր շնորհէնք Միաբանութեան իշխանութիւն՝ ի Տրիեստ հայ եւ հռոմայեցի գրով Տպարան մը հաստատելու»:

Արտօնագրոյս զօրութեամբ 1776ին բացուեցաւ Մխիթարեան Տպարանն ի Տրիեստ՝ տիտղոսով՝ Տպարան Մխիթարեան հայ իրօնաւորաց՝ խայրաբարայանի մարտնչութեամբ (Cesarea Regia privilegiata Stamperia dei PP. Armeni Mechitaristi): Տպարանին լոյս ընծայած առաջին գիրքն էր՝ «Յորդանան առաջնաւորացի իրօնաւորացի», որ քառածալ եւ ութածալ հրատարակուած էր:

Նոյն իսկ առաջին տարիներուն պատուեցաւ Մխիթարեան տպարանը բարձրագոյն այցելութեամբ Նորին Վեհափառութեան՝ Եղիշէի Բ. կայսեր: Ի շնորհակալութիւն եւ յանմոռաց յիշատակ իրացաւ Միաբանութիւնը ըստ հանեց 1780ին գիրք մը՝ Փարսի Մարտիկան Մօրն Ասորի-Յայ եւ Ս. Զննեմար Ասորի-Յայ, որ խաւերէն ընծայականով մը նուիրուած էր կայսեր:

Թէեւ առանց նիւթական կարեւոր միջոցներու հաստատուած Միաբանութիւնը պիտի բախէր է սկզբան շատ մը դժուարութեանց եւ իւր գոյութիւնը մէկէ աւելի անգամ վտանգեալ տեսաւ, բայց Տպարանը ուրախական յառաջադիմութիւն ըրաւ, եւ քանի մը տարի ետքը կրցաւ հայերէնէ զատ նաեւ լատիներէն, գերմաներէն եւ յունարէն գրեր հոգալ: 1795ին ունէր արդէն 47 տեսակ գիր՝ 24 լատիներէն, 7 գերմաներէն, 15 հայերէն եւ 1 յունարէն, չհաշուելով զարդերը:

1776—1810, ուրեմն իբր 35 տարւոյ մէջ, Միարանութիւնն իւր հաշուին կրցաւ տպել իբր 45 հայերէն եւ 25 հայատառ տաճկերէն գրքեր, որոնցմէ ոմանք հատորաւոր են: Բայ ի այս գրքերէն նաեւ օտար լեզուաւ տպուեցան բազմաթիւ ուրիշ գրքեր:

1810-ին վտարուելով Տրիեստէն՝ երբ Միաբանութիւնը Վիեննա փոխադրուեցաւ, նոյն գործունէութիւնն աշխատեցաւ նաեւ Հոս շարունակել. եւ յաջողեցաւ Մարիա Թերեզիայի Արտօնագրոյն ինչ ինչ կէտերու փոփոխութեամբ եւ սեղմամբ՝ Փրանկիսկոս Ա. կայսեր թոյլտուութիւնն ընդունիլ՝ «Արեւելեան եւ արեւմտեան լեզուներով տպարան մը» բանալու:

1811ին վերջերը արդեն ի զործուևեութեան էր Տպարանը, մասամբ Տրիեստեան Տպարանի գրերով եւ մամուլներով, զորոնք կրցած էին բարեկամներու միջնորդու-թեամբ փրկել: 1812ին արդեն կրցաւ մամուլը լոյս հանել առաջին զիրքը՝ հայերէն «Վարդա Մարեմայ», զոր ի նշան շնորհակալութեան հօր Պաշտպանին Միաբանու-թեանս՝ ընդհ. Աբբահայրը Բաբիկեան հրամայած էր տպագրել: Գրքիս վրայ տպա-րան նշանակուած էր. «Ի Միջնորդութեան Կարգաւորի, Կարգաւորի Կարգաւորի, Կարգաւորի»:

Տպարանն այնուհետև անդադար յառաջադիմութեան մէջ հղաւ: 1812 Փետր. 11ին Ստորին-Աւստրիական Տէրութեան առ Արքունիք տուած տեղեկագրին մէջ իրենց մասին կը գրուէր. Am Platzlի վանքի Մխիթարեանք չորս ամսէ ի վեր

արդիւնալից կ'աշխատին, եւ ի գործունէութեան ունին արդէն երկու մասուլ. մտադիր են դեռ երկու հատ ալ առնուլ: Գործն իրենց Միաբանութեան անդամներով չեն վարեր, այլ վարձուոր աշխատաւորներով եւ օտար տպարանագէտներով՝ արեւելեան եւ արեւմտեան լեզուներով, բայց կը մնան իրենց Արտօնագրոյն սահմանին մէջ: Պաշտօնական այս տեղեկագրոյն առիթ տուած էր ամբաստանութիւն մը, զոր Բ. Փ. Բաուեր եւ Անտոն Շարաուս տպարանատէրերը տուած էին Զաղաքային խորհրդարանին (Magistrat), հետազօտելու թէ Միւխթարեանք օրինաւոր թղթ-տուութեամբ բացած են տպարան: Բննութիւնը կը յանգի ի նպաստ Միւխթարեանց:

8 7 6 5 4 3 - 2 1 0 9 8 7 6 5 4 3

Յընթացս ժամանակի դեռ ունեցան նման անհաճոյ խնդիրներ:

Յընթացյ ժամանակի դեռ ռուսաց տպարանը (Firmaaufschrift): Տրիտտ
կար այժմ նոր խնդիր մը՝ Տպարանի տիտղոսը (Nella cesarea regia privilegiata
տպագրուած գրքերու վրայ կը նշանակուէր՝ „Nella cesarea regia privilegiata
Stamperia de PP. Armeni Mechitaristi“.

Նոյն տիտղոսն պահեց Տպարանը ի
սկզբան նաեւ Վիեննա, հիմնուած Փրանկիսկոս Ա.ի վերահաստատած Արտօնագրոյն
վրայ: Կերեւայ այս անուանակոչութիւնը խնդիր յուզած է ժամանակին, որուն
հետեւութեամբ 1814էն ի վեր հրատարակուած գրքերու վրայ չե տեսնուիր: Այս
խնդրոյ վրայ 1823, Ապր. 3ին նոյն ժամանակի Տպարանապետն Հ. Արիստակէս
Ազարեան խնդրագիր մը մատուց Տէրութեան, որ Տպարանի տիտղոսը գոնէ ըլլայ՝
K. k. priv. Buchdruckerei der Mechitharisten-Congregation in allen
Sprachen. Տէրութիւնը սակայն որոշեց. Buchdruckerei der Mechitharisten-

Congregation in orientalischen und occidentalischen Sprachen. Այսպէս ճանչցուեցաւ այնուհետեւ պաշտօնապէս եւ կը ճանչցուի այժմ աւելի համառօտ ձեւի մէջ Mechitharisten - Buchdruckerei = Մխիթարեան Տպարան:

Տպարանի վիճակն ամբողջովն սկզբէն իսկ Տպարանապետ կարգուեցաւ Հ. Ա. Ազարեան, մինչեւ 1823, երբ Աթոռակալ եւ ապա Ընդհ. Աբբայ ընտրուեցաւ:

Իւր խաղաղ տեսչութեան ժամանակ հսկայական քայլեր առաւ Տպարանը:

1811ին ունէր տպարանն երկու փայտէ մամուլ, 1835ին այս թիւը բարձրացած էր արդէն 15ի: 1838ին կը հաշուէր մամուլներու թիւը՝ 12 երկաթէ, 6 փայտէ եւ 1 արագատիպ, հաշուելով ձեռքի մամուլները: Երկթաց բազմացաւ արագատիպներու թիւն եւ փայտէ մամուլները տեղի տուին: Ներկայիս կայ Մխիթարեան տպարանի մէջ 5 մեծ արագատիպ, 2 փոքր, եւ 6 փոքրագոյն մամուլ, երբեմն (1855—1901) շոգիով, իսկ այժմ ելեկտրականութեամբ ի շարժման:

1855ին նաեւ վիճակագրութեան թոյլտուութիւն ընդունեցաւ Մխիթարութիւնս, որ սակայն 1863ին կրկին թողուեցաւ: Վիճակագրութեամբ լոյս տեսան ի մէջ այլոց Հ. Ա. Աւարեանի ձեռք 21 հայերէն Ատլասներ եւ այլ քարտէսներ:

1837ին նորակառոյց ծան մէջ շինուեցաւ նաեւ նոր տպարան, երբ 26 մամուլ ի շարժման դուռ նորին վեհափառութիւնը՝ Փրանկիսկոս Ա. կայսրը: Նոր տպարանի մէջ 1838ին հաստատուեցաւ առանձին ձուլարան մ'ալ, ուր հազարաւորներով մայրեր պատրաստուեցան, եւ ձուլուեցան լատիներէն, հայերէն, սերբերէն, կիւրդերէն եւն գրեր:

Օրըստօրեայ յառաջադիմութիւնը, զոր կ'ընէր Մխիթարեան Տպարանը, բնականաբար պիտի յարուցանէր նախանձորդներ իր դէմ:

1848 փոթորկալից տարին նաեւ Մխիթարեան տպարանի համար անհետ չանցաւ: Ի սկզբան թերթերու մէջ սաստիկ յարձակեցան Մխիթ. տպարանի տէրերու դէմ, վասն զի անոնք իրեն «օտարականներ» տեղացի տպարանատէրերու հետ մրցութիւն կ'ընէին: Երկար ժամանակէ ի վեր կը ծրագրուէր նաեւ մեծ ցոյց (demonstration) մը, որուն համար տպարանի մէջ օր ու գիշեր երկու ազգային պահապան (Nationalgarde) եւ երկու օգնական ի պահպանութիւն կը կենային: Ապրիլ 8ի գիշերը ծագեցաւ վանքի առջեւ իրարանցում մը. աղաղակ եւ սրոյ կը ըսուր օղբ. խուժանք քարերով կը գնդակոծէր վանքին պատուհանները եւ կ'աշխատէր ներս խուժել, ամէն բան քանդել կործանելու դիտաւորութեամբ: Երկու ազգային պահապաններն եւ գիր ձուլողները, որոնցմէ երկու հոգի իրեն օգնական ներս կը գտնուէին, կը փորձուին բանալ դռները խուժանին առջեւ եւ արդէն աղետը դուրս հանած էին, երբ Տպարանի վարիչը, Միք. Բուշան, որ նոյն գիշեր նոյնպէս պահպանութիւն կ'ընէր, կը յարձակի, դրան աղետը կրկին կը հաստատէ եւ կ'արգելու դրան բացումը: Գիշերուան 12ին հարկ կ'ըլլայ վերջապէս եկեղեցւոյ զանգակները հնչեցնել, որուն վրայ ոստիկանութիւնը կը հասնի օգնութեան եւ կը վանէ ցրուէ սինկորը:

Տպարանը ազատած էր: Բայց Մխիթարութիւնն ստիպուեցաւ ժամանակ մը փակել զայն եւ յայտարարել, թէ այսուհետեւ որեւիցէ յանձնարարութիւն պիտի չընդունի:

ՏՊԱՐԱՆ — ԳՐԱՍԾՆԵԱԿԸ

ՏՊԱՐԱՆ — ԳՐԱԾԱՐՆԵՐՈՒ ԲԱԺԻՆԸ

Ապրիլ 10, երկուշաբթի օրը դրեթէ բոլոր գործաւորները, 81 թուով, ցրուեցան օտար տպարաններ:

Զորս շաբաթուան դադարմանէ մ'ետքը կրկին բացուեցաւ տպարանը: Ազա-րեան աղերսագրով մը դիմեց տէրութեան եւ խնդրեց պաշտպանութիւն ապագայ ցոյցերու դէմ, երբ ծանուցուեցաւ իրեն, թէ այս մասին հսկելու համար արդէն եղած է կարգադրութիւն, եւ միեւնոյն ժամանակ յայտնելով ցաւակցութիւն, կ'ըսուէր թէ ցոյցին ծագումը ոչ թէ Միաբանութեան դէմ հակառակութիւնն էր, այլ հացի խնդիրը միայն, իսկ այժմ, երբ գործոց շատութեամբ ամէն տպարան իր հացը կրնայ հայթայթել, վախնալու տեղի չկայ: Խորհուրդ կը տրուէր սա-կայն, որ թուցիկով մը Միխիթարեանք ծանօթացրնեն ժողովրդեան իրենց նպա-տակն եւ արդարացրնեն իրենց անվնաս ընթացքը: Արդեամբք ալ Ապրիլ 18ին կը ցրուի «առ քա-ղաքացիս եւ բնակիչս Վիեննայի», թուցիկ հազարաւոր օրինակ-ներով, ուր իրենց իրա-ւանց եւ նպատակին վրայ կու տային լիովն տեղեկութիւն:

Այնուհետեւ մնաց ծպարանը անդորրու-թեան մէջ:

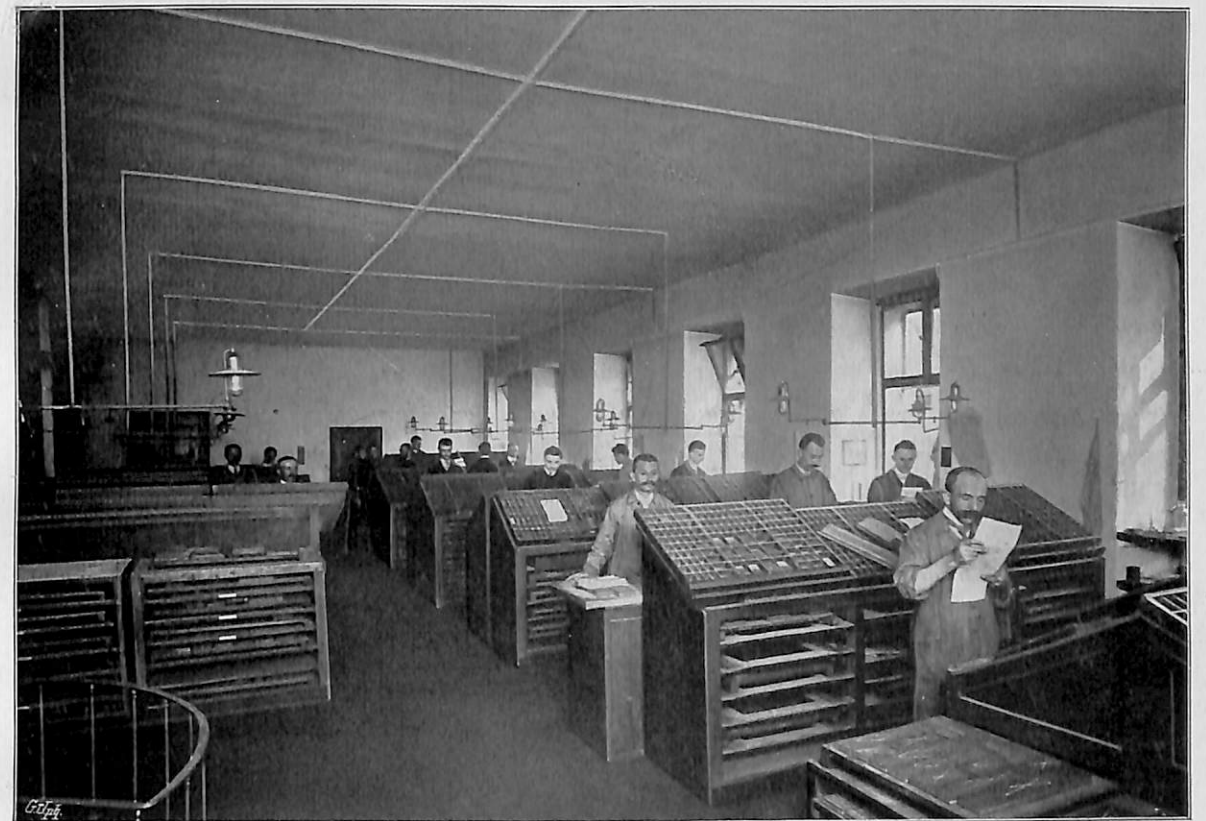
1873ին զրամական ճգնաժամէ մը ստի-պուած՝ ծպարանի ա-րեւմտեան հրատա-րակու թեանց բաժինը՝ պահելով արեւելեան բաժինը՝ կը արուի Հ. Դանիէլ Աբիկեանի (1898—1908) եւ ներկայ վարիչ՝ Հ. Անտոն Թիրոյեանի:

Միխիթարեան ծպարան իբրեւ ծպարան «արեւելեան եւ արեւմտեան», լեզու-ներու համար, յընթացս տարիներու ծառայեց իւր նպատակին շատ փայլուն կերպով: Բնականաբար Վիեննայի պէս օտար կենդրոնի մը մէջ՝ իւր հրատարակութեանց թիւն առաւելապէս օտար լեզուաւ եւ օտարաց համար պիտի ըլլար, քան հայերէն: Այս պէս ալ եղաւ. 2000 եւ աւելի հատոր հրատարակութեանց դիմաց հազել 500 հա-տոր հայերէն կրնայ հաշուիլ:

Բաբիկեան Աբբահայր ծպարան հաստատելէն ետքը առաջին գործն ըրաւ իրեն՝ իրաւունք ձեռք բերել, որ լատիներէն պաշտամանց մատենաները Աւստրիական պետու-թեան համար Միաբանութիւնը հրատարակէ: Առ այս ներկայացուեցաւ կայսեր աղերսագիր մը 1811, Սեպտ. 21ին. եւ կայսրը 1812 Յունիս 20ի հրովարտակով շնորհեց 40 տարուան համար հրաման՝ Missale եւ Breviarium տպագրելու: Սակայն պարագայք հազել 1824ին կը ներեն օգտուիլ առանձնաշնորհութենէս, երբ կրկին կը

Հ. ԱՆՏՈՆ Վ. ԹԻՐՈՅԵԱՆ

Տ Պ Ա Ր Ա Ն - Գ Ր Ա Շ Ա Ր Ն Ե Ր ՈՒ Բ Ա Փ Ի Ն Ը

Տ Պ Ա Ր Ա Ն - Մ Ա Մ ՈՒ Ն Ն Ե Ր ՈՒ Բ Ա Փ Ի Ն Ը

նորոգութի առաջին հրամանը: Նոյն տարին լոյս կը տեսնէ յօդագրութիւն (չորս հատոր), իսկ Պապարագամապոյցը հազիւ 1827ին կրնայ հրատարակուիլ: Յընթացք կը տպագրուին լատիներէն ուրիշ մատենաներ ալ՝ Ապարագամապոյցը եւն:

Բաց ի եկեղեցական գրքերէ, նաեւ ուրիշ բազմաթիւ նշանաւոր գործքեր լոյս հանեց Տպարանը, լատիներէն, ռուսերէն, գերմաներէն հատորաւոր աստուածաբանական գրքեր եւն: 1849ին ընդունեցաւ Մխիթարեան Տպարանը Տէրութենէն պատուաբեր յանձնարարութիւնը՝ հունգարական 6 եւ 10 Kreutzerի թղթեղբայրներ տպագրել՝ խիստ հսկողութեան տակ: Այս յանձնարարութիւնը, որուն համար նաեւ Մխիթարեաններէն ոմանք աշխատակցութիւն եւ խիստ հսկողութիւն կը մատուցանէին, ի մեծ գոհունակութիւն Տէրութեան ի գլուխ հանեցին: 1848ին բարձրագոյն յանձնարարութեամբ տպուեցաւ նաեւ նոր սլաւական Օրինագիրքը: 1853էն ի վեր ժամանակ մը սկսաւ տպագրուիլ հին Աւստրիական պետութեան Գիմնազիոններու համար այլ եւ այլ ըզուաւ Դասագրքեր եւն: 1848էն սկսեալ լոյս տեսան հին եւ դեռ այժմ լոյս կը տեսնեն նաեւ բազմաթիւ պատկերազարդ Շաբաթաթերթեր եւ Ամսագիրներ եւ այլն:

Տպագրական գեղեցկութիւնը կը ցորացնէր մանաւանդ գրերու բազմազանութիւնը: Մխիթարեան Հարձ իրրեւ արեւելցի՝ ունէին առանձին սէր ըզուներու, այս զգածմամբ նաեւ Տպարանը բազմալեզուեան ըրին, եւ ճոխացուցին զայն յընթացք գրերու բազմազան տեսակներով:

Մխիթարութիւնը մանաւորապէս աշխատեցաւ հայերէն գրերը թէ՛ հին ձեւի համապատասխան, ինչպէս հին ձեւագիրները պահած են, ձեւել, եւ թէ՛ լատինական գրերու բազմաթիւ տեսակներու նման հայերէններ յերիւրել: Այսպէսով 1812էն մինչեւ օրս՝ մանաւորապէս աշխատակցութեամբ գիր-հատանող Anton Ockenfuss եւ Նըբայր Աւետիք Հոֆֆերի (բնիկ Վիեննացի եւ անդամ Մխիթարութեան), եւ հսկողութեամբ Brendlerի՝ հայր եւ որդի, ինչպէս եւ Գեր. Արսէն Այսրնեանի, բաց ի հնագոյններէն՝ 55 տեսակ հայերէն պարզ եւ զարգացիր գրեր շնուեցան, այնպէս որ այսօր Մխիթարեան Տպարանը հայերէն գրերու բազմազանութեամբ (70 տեսակ)՝ աշխարհքիս մէջ հարստագոյնը կը նկատուի: Ապա նաեւ հայ բոլոր տպարանները՝ Տաճկաստան, Ռուսաստան, Գաղղիա, Զուիցերիա, Անգղիա, Ամերիկա եւն եւ Եւրոպայի բազմալեզուեան տպարաններն հիւրընկալեցին Մխիթարեան Տպարանի գրերը:

Այս գրերով ի Վիեննա 100 տարւոյ ընթացքի մէջ 500է աւելի հայերէն եւ իբր 40 հայատառ տաճկերէն գրքեր տպագրուեցան՝ թէ՛ Մխիթարութեան եւ թէ՛ առանձնականաց հրատարակութեամբ:

Այս հրատարակութիւնք կատարուած են տպագրական արուեստի մեծ նրբութեամբ, որով թէ՛ հայոց եւ թէ՛ Եւրոպայի առջեւ ճանչցուած են անոնք իբր աւանդեղեցիկ տպագրութիւն:

Յիշենք այստեղ այս կարգի հրատարակութիւններէն հետեւեալները միայն. հայերէն երեք հատոր յօդագրութիւն (1839), Եւրոպայ շաբաթաթերթ (1847—1863), Տիեզերական Պապագրութիւն (Ա-Բ. հտոր., 1849—52), Քանական Քերականութիւն (1866), Քաղցր (1879, 1904), Սրբազան Պապարագամապոյցը 2-րդ (Գաթրըճեան-Տաշեան, 1897), Յոյսի Զեւագրաց Սիւն. Մարտնադարանի, Հ. Յ. Տաշեանէ, 1895), Զանգեւոր (1887—1911), թողով յիշել Վեյթ. հայերէն (1889) եւ այլ բառարանները:

1818էն ի վեր կամայ կամայ բազմացան արեւելեան ըզուներու գրերը: Իբրեւ բազմալեզուեան տպարան 1837ին լոյս հանեց Որ օրհնէս զայնով աղօթքը 25 ըզուաւ. որ 1893ին երկրորդ անգամ լոյս տեսաւ՝ 50 ըզուաւ:

Այս տեսակետով աւելի փառաւոր է եւ հսկայակերտ յուշարձան մը՝ Kaiser-Album կոչուած հրատարակութիւնը, որ կազմուեցաւ Փրանկիսկոս Յովսէփ Ա. Վեհափառ կայսեր՝ 1853, Փետր. 18ին եղեռնական մահափորձէն հրաշալի ազատութեան առթիւ: Մինչ Մաքսիմիլիան Արքիեպոսքը՝ ապա Մեքսիկոյի կայսր, հրաշալի ազատութեանս ի յիշատակ մշտնջենաւոր յուշարձանի մը կառուցման համար Աւստրիոյ Ժողովրդեան կոչ կը խաւրէր, նաեւ Մխիթարեան Մխիթարութիւնն անտարբեր չէր:

ՏՊԱՐԱՆ — ԿԱԶՄԱՏՈՒՆԸ

կրնար գտնուիլ: Իւր ներքին ուրախակցութիւնն եւ հայրենասիրական-տիրասիրական զգածումը նաեւ արտաքուստ յայտնել չգանդաղեցաւ: Յետ երկար աշխատութեանց՝ 1858ին լոյս տեսաւ գործք մը, ու իւր տեսակին մէջ ամենափառաւորին արժանապէս առնթեր կրնայ զետեղուիլ: Այս գործն էր այսպէս անուանեալ՝ Kaiseralbum, Սպասարկան Դաւալեփոնը, որ փառահեղ կազմով նուիրուեցաւ ակնածաբար Նորին Վեհափառութեան Փրանկիսկոս Յովսէփ Ա. կայսեր: Միաժալ հատոր մըն էր 243 էջէ բաղկացած, ուր հրատարակուած էին 130 բանաստեղծութիւն Աւստրիա-Հունգարիայի Ժողովրդոց բոլոր ըզուներով եւ դաւառաբարբառներով: Բանաստեղծութեանց առնթեր գրուած էին Joh. Nep. Peter Geiger համբաւաւոր նկարչի ձեռքէն բազմաթիւ գծագրութիւններ, ազգային տարազով:

Մ Խ Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Մ Ա Տ Ե Ն Ա Դ Ա Ր Ա Ն Ը

Մխիթարեան Միաբանութիւնը միաժամանակ նաեւ իրրեւ ուսումնական հաստատութիւն, ի սկզբանէ անտի զգացած էր ճոխ մատենադարանի մը պէտքը: Այս ծրագրով արդէն ի Տրիեստ եղած էր սկզբնաւորութիւն զբքեր եւ ձեռագիրներ հաւաքելու: Որոնք սակայն ի Տրիեստ Միաբանութեան հասած արկածներու մէջ ցիր ու ցան կ'ըլլան, եւ հազիւ փոքր մաս մը կը յաջողի Վիեննա փոխադրել: Այս զբքերով իսկ հիմ կը դրուի Վիեննական Մատենադարանին: Հոս ընդունելով Վեղարաւորաց վանքն ի բնակութիւն, կը ստանան նաեւ ճոխ Մատենադարան մը՝ իրր 8000 հատոր, քիչ ժամանակէն գնելու պայմանաւ: Այս Միաբանութեան բարեւարաններէն մեծագոյն մասը՝ հազար հատորէ աւելի կտակով ձգեց Միաբանութեան: Նորին կայսերական բարձրութիւն Սառնի-Քիւն Արքեպիսկոպոս, որ հին ժամանակէ ի վեր Վիեննա գտնուած «Հոգեւոր Մատենադարանը» (Geistliche Leihbibliothek) գնեց Միաբանութեան համար: Գաղա. Լիսպսոնի մէջ Վաշինգտոն, Արտաքին գործոց Պաշտօնարանին վարիչը, որ

Հ. ԲԱՌՆԱԲԱՍ Վ. ՊԻՆԷՂԻԱՆ

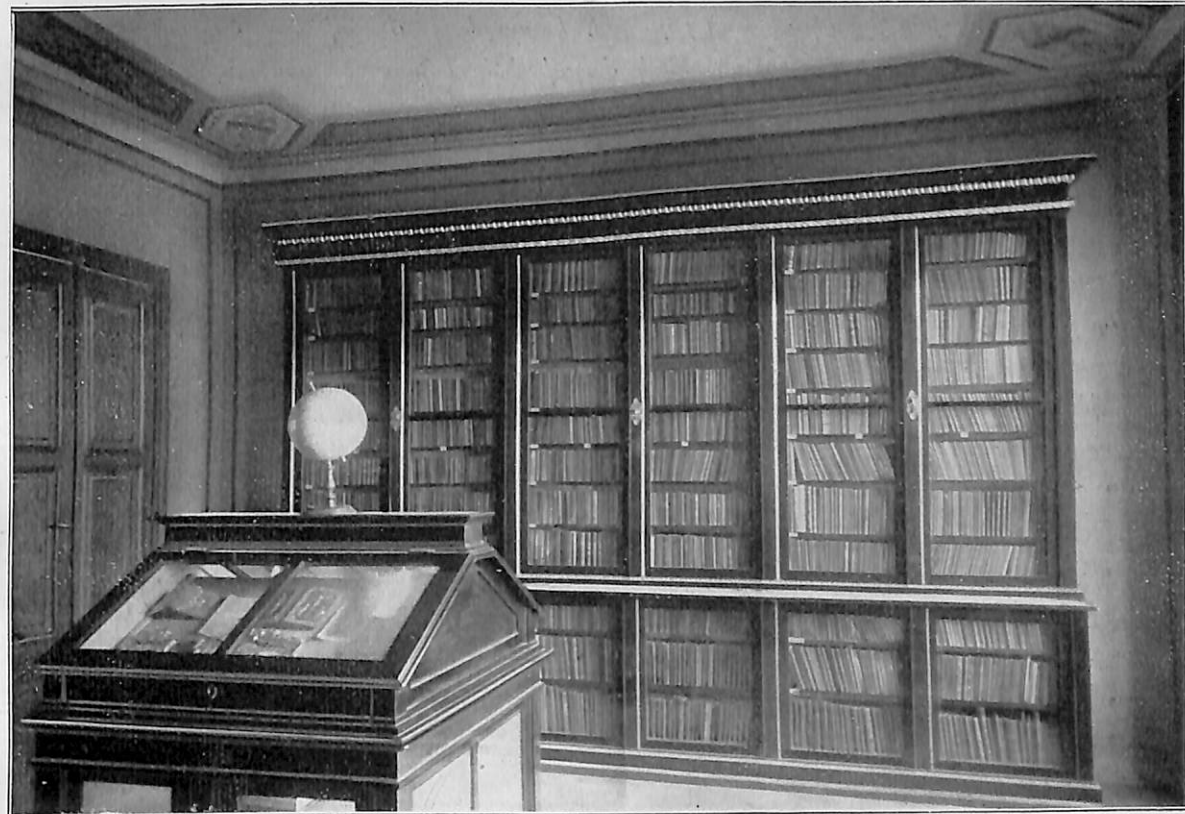
Մատենից թիւը յընթացս արագ կ'աճի, մասամբ գնմամբ եւ մասամբ բարեկամաց եւ բարերարաց նուիրատուութեամբ:

Նշանաւորագոյն նուէրներէն թող յիշուին հոս. Սեփ. Լեւոնիկոս, որ իւր գիտական կարեւոր Մատարներով Աւստրիական պետութեան մէջ տպուած իրրեւ նուէր կը խաւրէր Միաբանութեան:

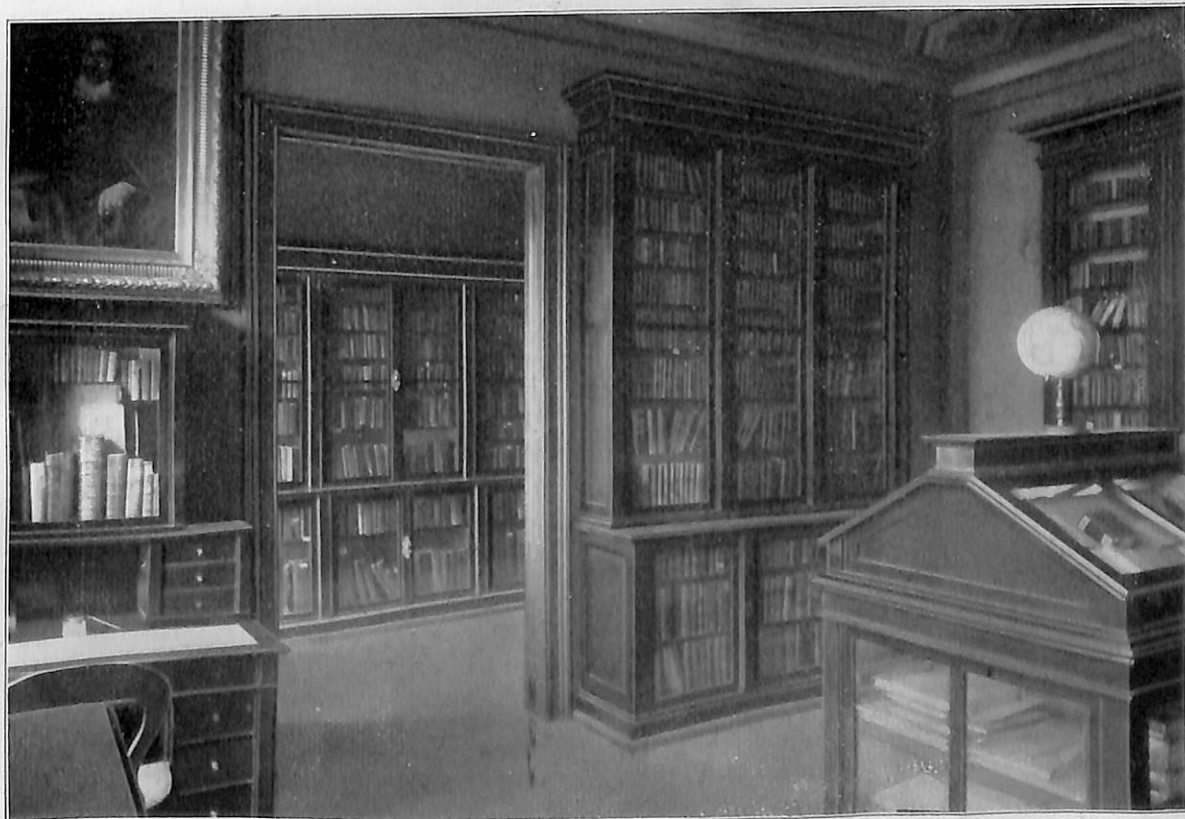
Թէեւ Միաբանութեան դրամական հանգամանքները մինչեւ այսօր թոյլ չեն տուած իրեն՝ տարեկան որոշ գումար մը յատկացնել Մատենադարանին՝ զբքեր գնելու վախճանաւ, այսուհանդերձ Միաբանից յարատեւ ջանիւք եւ կարեւոր գրող անհրաժեշտ պիտոյքէն՝ ամէն տարի կը մտնեն Մատենադարան բազմաթիւ հատորներ:

1887էն ի վեր, երբ սկսաւ «Հանդէս Ամօթեայի» հրատարակութիւնը, Միաբանութիւնը մասնաւոր խնամք ի գործ դրաւ՝ յատկապէս ջանիւք Հ. Գրիգորիս Գալէմբեարեան (1888—1898), Հ. Բառնաբաս Պիլեզիքճեան (1898—1911) Մատենադարանապետներու եւ անխոնջ աշխատակցութեամբ Գերլ. Հ. Նդիշէ Թագակիր Աբբայ Գաֆթանեանի (ի Կ. Պոլիս), Մատենադարանն ազգային հրատարակութիւններով մանաւանդ ճոխացրել: Արդեամբք ալ 25 տարուան մէջ յաջողեցաւ իրեն

տենադարանին մեծագոյն մասը՝ հազար հատորէ աւելի կտակով ձգեց Միաբանութեան: Նորին կայսերական բարձրութիւն Սառնի-Քիւն Արքեպիսկոպոս, որ հին ժամանակէ ի վեր Վիեննա գտնուած «Հոգեւոր Մատենադարանը» (Geistliche Leihbibliothek) գնեց Միաբանութեան համար: Գաղա. Լիսպսոնի մէջ Վաշինգտոն, Արտաքին գործոց Պաշտօնարանին վարիչը, որ

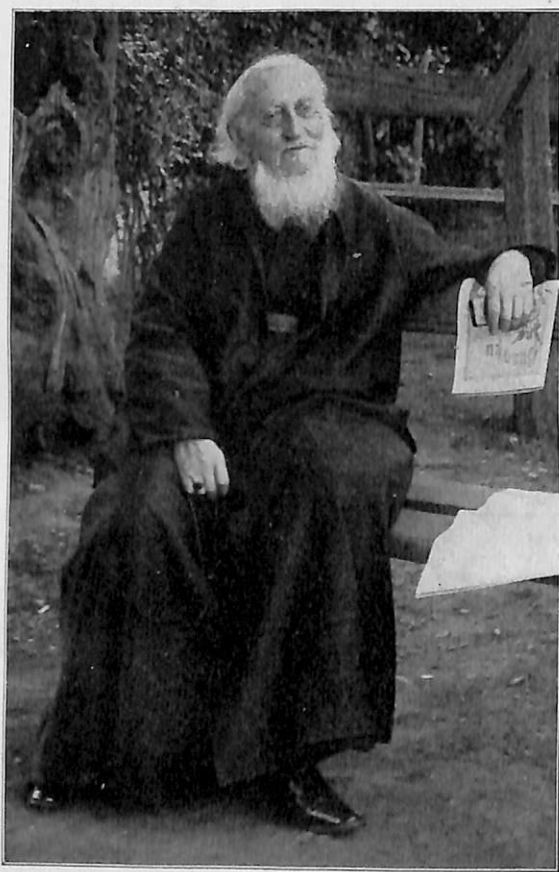
Մ Ա Տ Ե Ն Ա Դ Ա Ր Ա Ն — Հ Ա Յ Կ Ա Կ Ա Ն Բ Ա Ժ Ի Ն

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Դ Ա Ր Ա Ն — Հ Ա Յ Կ Ա Կ Ա Ն Բ Ա Ժ Ի Ն
(Ներքին սրահը՝ Հայերէն ձեռագիրներ)

կազմել ազգային հրատարակութեանց գրեթէ կատարեալ ժողովածոյ մը. այնպէս որ այսօր իւր տեսակին մէջ հայկական միակ ժողովածոն կրնայ նկատուիլ :

Մատենադարանին ու լրագրաց հաւաքածոյքին վրայ խօսիլ, եւ չսխալուիլ զհերյ. Հ. Եղիշէ Թ. Ա. Գաֆիթանեան՝ գրեթէ անհնարին է, այնպէս սերտիւ կապուած է այս պատուական 85ամեայ ծերունոյն անունն ասոնց հետ. եւ եթէ մատենադարանին՝ մանաւանդ հայկական բաժնին, մուտքին վրայ ոսկեզօծ տառերով դրոշմուած չէ այս անունը, բայց ի տես մատենադարանի՝ սերունդէ սերունդ պիտի շնչօրի չ. Եղիշէ Գաֆիթանեան, անունը: Լռիկ մնջիկ գործող այս անխոնջ ու աննկուն

4. $bc \neq d$, $a \neq bcd$ $bc \neq d$

այլևորին կեանքն
համօրէն՝ «մատու-
նադարանին հա-

մար հայերէն
տպագիր հաւաքե-
լու,» անցած է,
կրնանք ըսել: Մա-
նաւանդ այնպիսի
ատեն, ուր զեռ
«հաւաքելու,» զա-
ղափարն՝ ազդեցիկ
ներգործութիւն
մը չունէր, Գեորյ.

Դաճթանեան
սկսած էր մեթո-
դիկ ոճով ցանկեր
յօրինել, զրպան-
ներն այս ցան-
կերով ծանրա-
ցուցած՝ այցելած
աներու անկիւննե-
րէն հայերէն գրու-
ած քերք կը ժող-
վէր։ Տանիքնե-

1890—1908 ժամանակամիջոցին Թուրքիոյ Հայոց տառապալից ջրջանին մէջ՝ Հ. Նզիշէն ամէն յուսացած տեղուանքն հետազօտիչ այցելութիւն մը չտար, անփոխարինելի կորստեան եւ կրակի մատնուած պիտի ըլլային շատ մը գրքեր ու լրագիրներ։ Նոյն իսկ աճիւններու մէջէն քաղած հանած է հին լրագրաց թուեր։

Բայց համառոտ ակնարկիս սահմանէն շատ կը հեռանանք եթէ այս «հաւաքիչ» ծերունւոյն ըրածներն մի առ մի յիշատակել ուզենք: Հետաքրքրուողներն կը յղենք «Հանրէս Ամսօրեայի» 1903 Տարւոյն 5րդ եւ 6րդ թուերուն, ուր՝ իւր 50ամեայ քահանայութեան Յորեւեան հանրիւրին առթիւ Գալէմբեարեաններ, Մէնէվիշեաններ, Թորպոմեաններ, Պէրպէրեաններ, Ոսկեաններ, Բաբգէններ եւն եւն

րու փոշիններու ,
խուլ անկիւններու
սարդի ոստայննե-
րու մէջէն ան-
պատճառ գրու-
ածք մը, պրակ
մը, նոյն իսկ հա-
տորիկ կամ հա-
տոր մը կորզած՝
փոշեթաթախ
մեղուի պէս ա-
կաղձուն կը դի-
մէր իւր գրադա-
րանը, եւ — —
կը սկսէր իւր
քննութիւնները :
Առակի կարգ ան-
ցած այս մեղուա-
ջան գործունէու-
թիւնը՝ շուտով
բացաւ իւր առ-
ջնէ փակ անկիւն-
ներն իսկ : Համար-
ձակ պիտի ըսենք ,

անկողծ ու վառ գոյներով կարծես կը նկարեն այս զրասէր ծերունւոյն գործունէութիւնն, ի մշտնջենաւոր յիշատակ ապագայ սերնդեան:

Մասնաւորապէս խնամք տարուած է Հայ լրագրութեան, Հայ Հին եւ Նոր Հրատարակութեանց, ինչ բովանդակութեամբ ալ ըլլայ եւ Հայոց վերաբերի ալ ոչ-հայերէն ամէն կարգի գրուածոց:

Թուով՝ Յունարէն, Լատիներէն, Ասորերէն, Արաբերէն, Պապերէն, Վրացերէն, Գերմաներէն, Դաղդիերէն եւն Հին եւ

Այսօր Մատենադարանը կը պարծի իբր 63.000 հատորներով, որոնց մէջ կան.

50.000՝ ոչ-հայերեն
գիրք պէսպէս լեզուաւ
եւ բովանդակութեամբ:

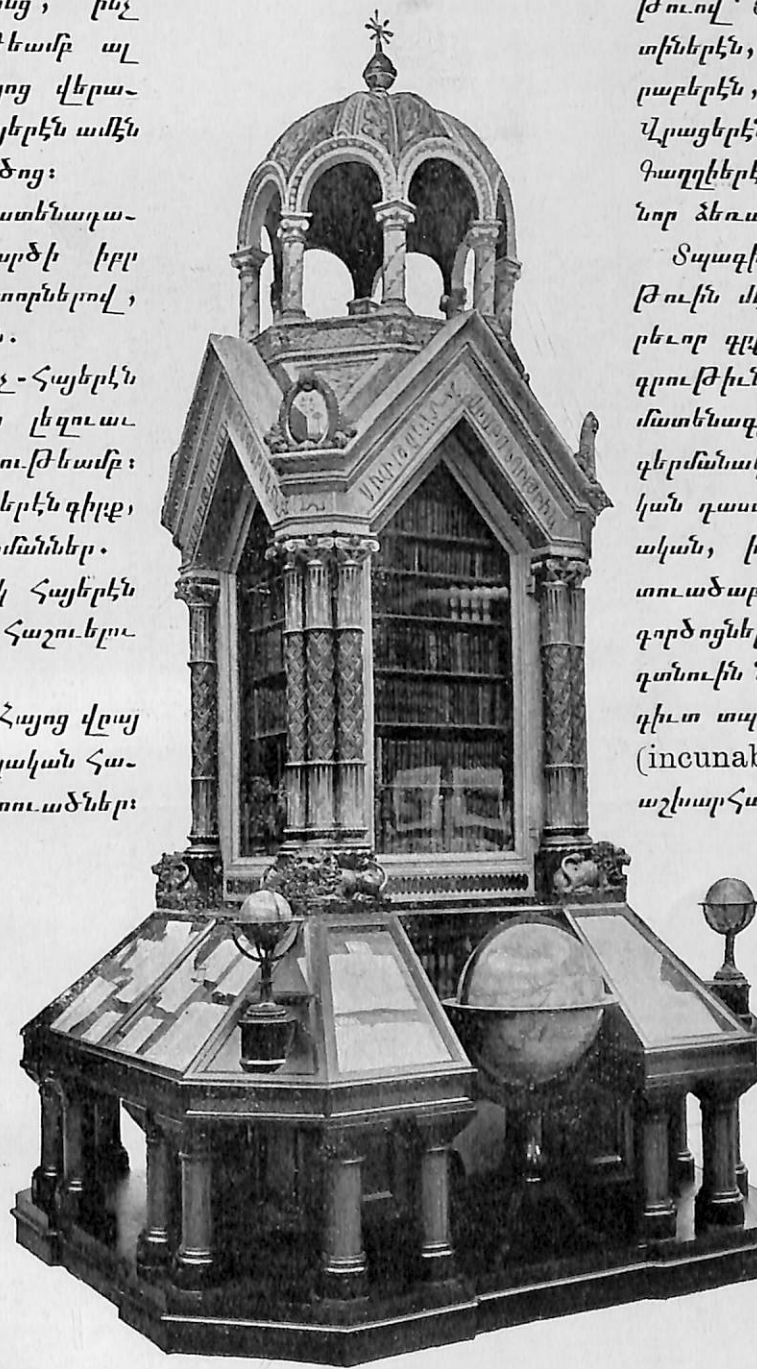
11.000 հայերէն գիրք,
տետրակ եւ նամակներ.

460 տեսակ հայերէն
[Թերթ առանց հաշուելու
հատորները.

Իբր 2000 Հայոց վրայ
գրուած եւրոպական հա-
տորներ եւ հատուածներ:

950 Հայե-
րէն ձեռա-
գիր առանց
նկատու թեան
առնելու նու-
րագոյն՝ ԺԼ՝—
ԺԹ՝ գալու
ձեռագիրները
(իբր 450) ,
Մխիթարեան
Հայրք եւ այլոց
ձեռքէն: Բաց
ի Հայերէննե-
րէ կան նաեւ
թէեւ փոքր

կած է Հ. Յակոբոս Վ. Տաշեան (Յոսիպի հայերէն Զեւագրայ Սարգիստարանի Միւլիարեան, է Վէլնա, 1895, իբր 1500 էջ): Հայերէն տպագրութեանց ցուցակը տակաւին չէ հրատարակուած: Մատենից ցուցակը կազմուած է պրոբենական կարգով՝ ըստ անուան հեղինակաց:

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻՆ ՊԱՀԱՐԱՆԸ

Թուով՝ Յունարէն, Լա-
տիներէն, Ասորերէն, Ա-
րաբերէն, Խաչերէն,
Վրացերէն, Գերմաներէն,
Դաղըղերէն եւն Տին եւ
նոր ձեռագիրներ:

Տպագիրը գրող այս
[Թուին մեջ բաց ի կա-
րեւոր գրքերէ՛ Ս. Հարց
գրու[Թիւնք, յոյն, լատին
մատենագրու[Թիւնները ,
գերմանական, զաղղիա-
կան դասականք, անգղի-
ական, իտալական աս-
տուածաբանական գրուի
գործոցներ, եւ այլն. կը
դառնուին նաեւ հազուա-
դիւտ տպագրու[Թիւններ
(incunable, 15 հատ)
աշխարհագրական բազ-

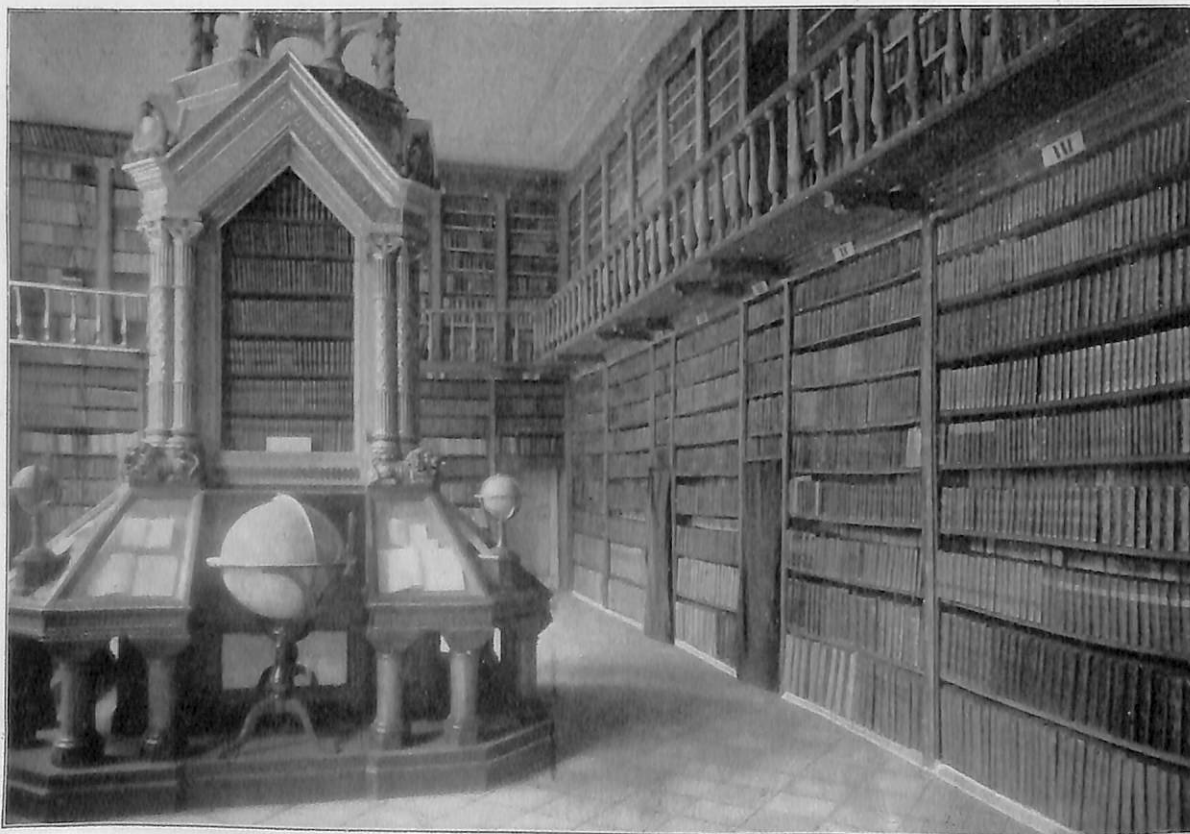
մաթիւ քար-
տէսներ, ա-
լուեստական
և թանկա-
դիրն հրատա-
րակութիւն-
ներ:

Հայերէն
Չեռագրաց
յուցակը (Թ.
1—560) ըն-
դարձակ հա-
տորի մը մէջ
կազմած եւ

Հրատարակ

ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ — ԵՐՐՈՊԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆ
(Աջ կողմը՝ պահարան I—V հայերէն լրագրաց հաւաքումը)։

ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ — ԵՐՐՈՊԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆ

Այժմեան Մատենադարանը կը բաղկանայ ընդարձակ սրահէ մը (շինուած 1874ին՝ 13 մետր երկայնութեամբ, 9 մետր լայնութեամբ եւ 8 մետր բարձրութեամբ) եւ երկու սենեակներէ (յատկացուած 1893ին)։ Սրահին պատերը զրեթէ մինչեւ առաստաղ՝ կը բռնեն զրադարանները, որոնց մէջ կրկին կարգով զետեղուած են եւրոպական եւ ոչ-հայերէն մատենաք եւ հայերէն լրագիրները։ Իսկ երկու սենեակներու մէջ սեւ յրկեալ շքեղ պահարաններու մէջ ամփոփուած են հայերէն մատենաք եւ ձեռագիրները։

Մեծ սրահին կենդրոնէն կը բարձրանայ հին (ԺԱ—ԺԵ դարու) հայկական ճարտարապետութեամբ կառուցուած շքեղ տաճարաձեւ պահարան մը (շինուած՝ Նորին Վեհափառութեան Փրանկ. Յովսէփ Ա.ի գահակալութեան 50ամեայ յորեւանի առթիւ եւ դրուած Պրատերի ցուցահանդիսի մէջ), ուր ի ցոյց դրուած են Մխիթարեան տպարանը (մեծաւ մասամբ ի հաշիւ Միաբանութեան) հրատարակուած գրքերը։

Մ խ ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Թ Ա Ն Գ Ա Ր Ա Ն Ը

Միաբանութիւնն ունի նաեւ Թանգարան մը՝ հանքաբանական, կենդանաբանական, բուսաբանական, բնագիտական, հնախօսական, ազգագրական եւ դրամագիտական հաւաքումներով՝ երեք ընդարձակ սրահի մէջ։

Առաջին խմբիւն ճոխադրոյն է հանքաբանական ժողովածուն (18.000 տեսակ հանքեր, որոնց մէջ կան նաեւ քարայրաձեւ բոյսեր, ձուկեր եւ նմաններ)։ Ծոխ է նաեւ Խեչիկներու ժողովածուն իբր 7000 կտոր՝ նուէր ընդունուած Julie zu Anhalt Coethen հրատարակչին։

Աղքատ են բուսաբանական (բոյսեր Բարձր Հայոց ընկերէն, սերմերու տեսակներ...) եւ կենդանաբանական (թիթեռներ եւ այլն) բաժինները։ Ասոնք զետեղուած են Ա. սրահին մէջ։

Առանձին սրահ մը (Բ. սրահ լուսանկարը տես էջ 53) յատկացուած է բնագիտութեան ուր զետեղուած են քիմիայի եւ ֆիզիկայի փորձերու վերաբերեալ կազմուածք, որ բաւականաչափ հարուստ է, յատկապէս կղերանոցի աշակերտաց դասախօսութեան համար։

Երրորդ սրահին մէջ դասաւորուած են Հնախօսական, Ազգագրական եւ Դրամագիտական իրերը։ Հնութեանց բաժնէն յիշատակութեան արժանի են մասնաւորապէս երկու եգիպտական Մոֆաները՝ Իշխան-հի մը եւ Վապո մը՝ իբր 4000 տարւոյ հնութիւն։ Կան նաեւ բազմաթիւ մարմարիոնեայ եւ գաճէ արձաններ եւ նմաններ՝ հին յունական, հռոմէական, եգիպտական, պարսկական, հնդկական եւ հայկական շրջաններէ։ Այս խմբէն յիշուին հոս հայկական հին շուրջառէ մը հանուած Խաչ հայերէն արձանագրութեամբ¹, եւ յունական մահարձան մը յունարէն արձանագրութեամբ²։ Կան նաեւ հայկական հին քանդակագործութիւններ (հմմա. Տաշեան՝ Յոյսի Զեռագրաց. տախտակ Ը.), մեծադիր իւղանկարներ (Փրանկեան Ա., Փերթիանդոս Կայսեր. Էմիլ հապարաց յանապարի յաճեալ³,

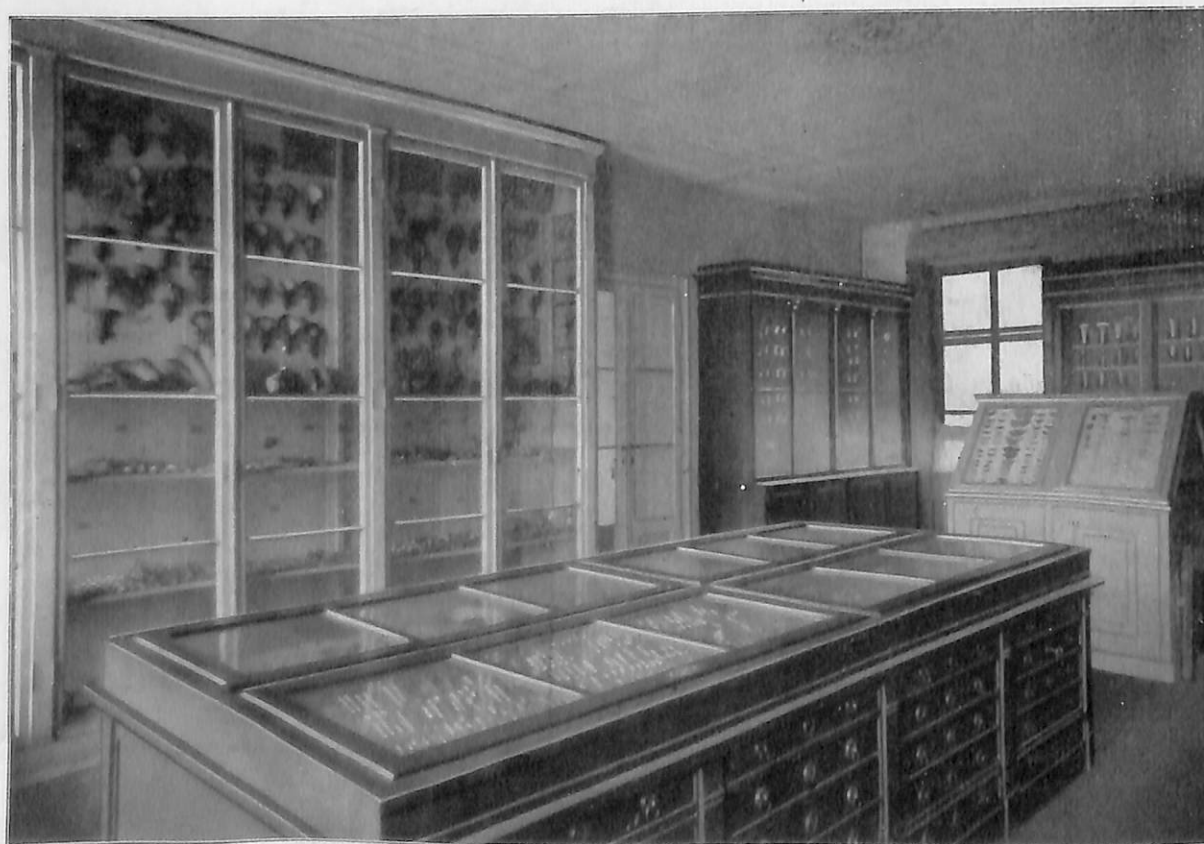
¹ Հմմա. ՀԱՆԳ. ԱՄՍ. 1891, էջ 173—74 (Հայկական հին բանուածք մը) տես պատկերը էջ 74։

² Նմանահանութիւնն տես Fr. Macler: Rapport sur une mission scientifique en Arménie russe et en Arménie turque. Paris, 1911, p. 5.

³ Մանրամասնութիւնք տես ՀԱՆԳ. ԱՄՍ. 1901, էջ 281—84։

ԹԱՆԳԱՐԱՆ - ՀՆՈՒԹԱՆՑ ՍՐԱՀ

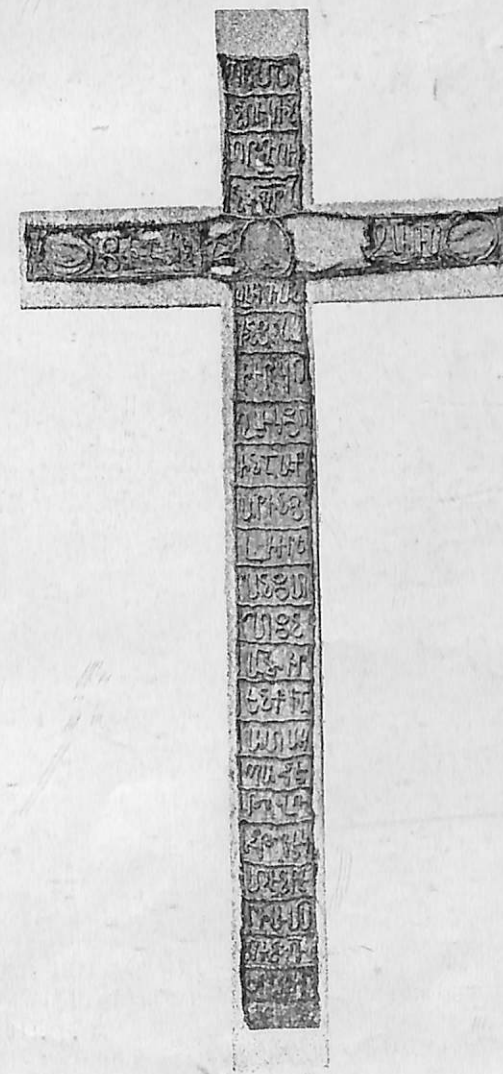
ԹԱՆԳԱՐԱՆ - ԲՆԱՊԱՏՄԱԿԱՆ ՍՐԱՀ

6.05×4.21 մետր մեծութեամբ (պատկերը տես Վերը էջ 51), գործ. Լ. Փ. Շիրքի և Կարապետի նշանաւոր պատկերահանին (1839):

Մասնաւոր ու շաղկուածութեամբ, յատկապէս ջանիք Հ. Կղեմես Սիւլիկեանի, Հ. Սիւլիկեան Անտոնեանի եւ Հ. Գրիգորիս Գալիկեանի, հաւաքուած է գրամագիտական ժողովածուն, թէ անձնական խուզարկութեամբ, թէ նու իրատուութեամբ եւ թէ գնումով:

Հնագրամներու այս ժողովածուն իւր հարստութեամբ կրնայ այսօր աշխարհի գրամագիտական նման մեծ ժողովածուներու հետ մրցիլ: 16.000է աւելի հնագրամներ թէ արեւմտեան եւ թէ արեւելեան ազգաց, կը կազմեն այս ժողովածուն, որուն մէջ կան նաեւ միակերպ (unica) եւ հազուագիտներ: Մասնաւորապէս ամէնէն հարուստն է ազգային գրամներու հաւաքումն՝ իբր 3000 կտոր Ռուբենեան հայ գրամ: Ընդ ամէնը իբր 3,500), Հռովմէական եւ Բիւզանդական (իբր 4000), արաբական, օսմանեան եւ այլ արեւելեան (իբր 1500) եւ արեւմտեան պետութեանց (իբր 4000) հնագրամներու հաւաքումներ:

Ռուբենեան գրամոց դասաւորութիւնն հանած է ի գլուխ Հ. Կ. Սիւլիկեան եւ արդիւնքն հրատարակած իւր գեղեցիկ գրքին մէջ՝ ԳԼԱՍԿՈՒԼԻՆԻ ՈՒՇԷՆԵԱՆ ԴՐԱՄԻՅ (1892):

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0379571

65.464

891.99092

4-39